

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Əlyazması hüququnda

BABAYEVA GÜNEL VALEH QIZI

«AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA REALLAŞDIRILAN İQTİSADI
İSLAHATLARIN STRATEGİYASI VƏ ONUN HÜQUQİ TƏMİNATI
MƏSƏLƏLƏRİ» mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı: 060404 - «İqtisadiyyat»
İxtisasın şifri və adı: «İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi»

Elmi rəhbər:
Hüquq elmləri doktoru,
professor O.F. Əfəndiyev

Magistr proqramının rəhbəri:
İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent S.Z. İSAYEV

Kafedra müdiri:
İqtisad elmləri doktoru,
professor F.P. RƏHMANOV

BAKI- 2015

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
FƏSİL 1. İQTİSADİ İSLAHATLARIN REALLAŞDIRILMASI STRATEGİYASININ İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ NƏZƏRİ ƏSASLARI.....	9
1.1 Müasir şəraitdə dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləməsi istiqamətləri və reallaşdırılan iqtisadi islahatların xüsusiyyətləri.....	9
1.2 İqtisadi islahatların reallaşdırılmasının nəzəri konsepsiyaları və beynəlxalq təcrübəsi.....	20
1.3 Milli iqtisadiyyatın islahatlaşdırılması və ölkənin milli iqtisadi inkişaf strategiyasının reallaşdırılması istiqamətləri.....	31
FƏSİL 2. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ İSLAHATLAŞDIRILMASINI ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR VƏ AZƏRBAYCANDA REALLAŞDIRILAN İQTİSADİ İSLAHATLAR STRATEGİYASININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	47
2.1 Azərbaycan iqtisadiyyatının islahatlaşdırılmasını şərtləndirən amillər və Azərbaycanda həyata keçirilən struktur islahatlarının əsas istiqamətləri....	47
2.2 Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatlar strategiyasının əsas hədəfləri.....	61
2.3 Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının müasir vəziyyəti və reallaşdırılan iqtisadi islahatların nəticələri.....	69
FƏSİL 3. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA REALLAŞDIRILAN İQTİSADİ İSLAHATLARIN STRATEGİYASININ HÜQUQİ TƏMİNATI VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.....	81
3.1 Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafının və reallaşdırılan iqtisadi islahatların strategiyasının hüquqi təminatı məsələləri.....	81
3.2 Azərbaycan Respublikasında reallaşdırılan iqtisadi islahatların hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	94
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	99
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI.....	105

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Ölkədə həyata keçirilən uğurlu sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının nəticəsi olaraq Azərbaycanda yaradılmış sosial-iqtisadi potensial davamlı iqtisadi inkişafı və makroiqtisadi sabitliyi təmin etmişdir. Bu strategiyanın həyata keçirilməsi nəticəsində iqtisadiyyatın diversifikasiyası, qeyri-neft sahələrinin, regionların inkişafı sürətlənmiş, strateji valyuta ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi təmin olunmuşdur. Ölkə başçısının müəyyən etdiyi siyasətin həyata keçirilməsi gələcək illər üçün dayanıqlı inkişafın möhkəm təməlinin yaradılmasına, Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyasının sürətləndirilməsinə, əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına imkan vermişdir. Dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi Azərbaycanda yeni, bütöv iqtisadi sistemin qurulmasını radikal islahatların vacib vəzifəsinə çevirmişdir. Eyni zamanda yeni sistemin müstəqil fəaliyyət qabiliyyətinin təmin olunması, dünya təcrübəsinin müsbət dərslərinin nəzərə alınmasını tələb etdiyindən, islahatların ikinci əsas vəzifəsi kimi təsərrüfat mexanizminin bazar prinsiplərinə uyğunlaşdırılması zərurəti yaranmışdır. Ötən əsrin sonunda dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa edən Azərbaycan tarix üçün çox qısa zaman olan 20 il ərzində xaotik sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətdən bu gün hər birimizin şahidi olduğu dinamik inkişaf mərhələsinə qədər çətin və şərəfli yol keçmişdir. Müstəqilliyin ilk illərində ciddi problemlərlə üzləşən Azərbaycan iqtisadiyyatında sonrakı illərdə davamlı makroiqtisadi sabitliyə, enerji, ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyə nail olunması Azərbaycanın inkişaf modelinin böyük müvəffəqiyyətlər üzərində kökləndiyini, uğurlu yüksəlişə yol açdığını real faktlar əsasında nümayiş etdirdi.

Azərbaycanda sistemin transformasiyası gedişində həyata keçirilən islahatlar və inkişaf modelini iki başlıca istiqamət baxımından qiymətləndirmək lazımdır. Birincisi, bu mərhələdə, respublikamızda iqtisadi inkişafın ideologiyası, ikincisi isə, yeni iqtisadi sistemə keçidin konsepsiyası və metodologiyası köklü surətdə dəyişir. Ən mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, bu iki proses bir-birilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda formalaşsa da, son nəticədə hər iki istiqamətin xarakterinə Azərbaycanın

dünyada baş verən qloballaşma prosesinə qovuşması dərəcəsi güclü təsir göstərir. Azərbaycanada aparılan iqtisadi islahatları mürəkkəbləşdirən əsas cəhət bu idi ki, onlar eyni zamanda iki müstəvidə - həm milli iqtisadiyyat quruculuğu, həm də bazar idarəetmə mexanziminə keçid istiqamətlərində aparılırdı. Problemin özəlliyi ondadır ki, bu iki istiqamətin vəhdəti müvəqqəti bir hal deyil, əksinə vahid bir inkişaf prosesinin bir-birini daim şərtləndirən qollarıdır, çünki, milli iqtisadiyyatın inkişafı eyni zamanda həm də bazar idarəetmə mexanzimlərinin təkmilləşdirilməsini ehtiva edir. Təbii ki, istər bütövlükdə bazar mexanziminin formalaşması, istərsə də onun ayrı-ayrı elementlərinin tətbiqi zamanı dünya təcrübəsindən hərtərəfli istifadə olunmalıdır. Amma bu halda Azərbaycan gerçəkliyi, ölkənin siyasi və iqtisadi durumu, mədəni xüsusiyyətləri (o cümlədən əhalinin mental özəllikləri), cari və perspektiv iqtisadi maraqları elmi cəhətdən əsaslandırılmış bir şəkildə nəzərə alınmalıdır, çünki vəzifə - elə bir çevik və işlək mexanizmi yaratmaqdır ki, ölkənin resurlarından istifadənin səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, həm də milli iqtisadiyyat quruculuğuna yardım göstərsin.

Azərbaycan iqtisadi sahədə keçid dövrünü başa vuraraq inkişafının keyfiyyətə yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Yeni mərhələnin səciyyəvi cəhətlərindən biri də milli iqtisadiyyatın dayanıqlı və sabit inkişafı üçün qeyri-neft sektorunun daha da gücləndirilməsi, bu sahədə liberallaşma prosesinin dərinləşdirilməsidir. Dövlət başçısı İlham Əliyevin həyata keçirdiyi uğurlu strategiya nəticəsində Azərbaycan qlobal böhran şəraitində belə bütün sahələrdə inkişaf edən və yeniləşən ölkələrdən biri kimi tanınır.

Sosial-iqtisadi inkişafın müasir mərhələsində sənayenin strukturunda aparılan keyfiyyət dəyişiklikləri iqtisadi strategiyanın mühüm tərkib hissəsidir. Hələlik intensiv təkrar istehsal tipinin üstünlük təşkil etdiyi bir şəraitdə istehsalın səmərəliliyi və strukturunun təkmilləşdirilməsi probleminin əhəmiyyəti artır. Belə ki, hər bir sahənin özünəməxsus strukturu, fundamental iqtisadi, texniki xarakteristikaları var və bunlar rəqabətqabiliyyətliliyin artım mənbələri hesab olunurlar. Bu baxımdan respublikamızda həyata keçirilən iqtisadi islahatların xarakterinə tarixi səpgidə müxtəlif iqtisadi cərəyanlar, məktəblər baxımından yanaşmaqla müəyyən

ümumiləşdirmələr, nəticələr edilməsi, perspektivdə bu proseslərin təkmilləşdirilməsinin mühüm şərtidir.

Dissertasiya tədqiqatının predmetini keçid prosesində iqtisadi islahatların və ölkənin milli iqtisadi inkişaf strategiyasının reallaşdırılması, Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatlar strategiyasının hədəfləri və əsas xüsusiyyətləri ilə bağlı yeni tendensiyalar, iqtisadi islahatların strategiyasının reallaşdırılmasının hüquqi təminatı və mexanizmi, tədqiqatın obyektini isə ölkənin milli iqtisadiyyatı, onun sahələri və real sektoru, iqtisadiyyatın inkişafının müasir vəziyyəti və onuna bağlı digər proseslər təşkil edir.

Təqdim edilən problemin aktuallığı, onun nəzəri və praktiki əhəmiyyəti dissertasiyanın mövzusunun seçilməsini müəyyən etmişdir, tədqiqatın predmet və obyektini məqsəd və vəzifələri, həmçinin onun məntiqi və strukturunu şərtləndirir.

Dissertasiya tədqiqatının məqsədi keçid şəraitində reallaşdırılan iqtisadi islahatların xüsusiyyətlərini və ölkənin milli iqtisadi inkişaf strategiyasının reallaşdırılması istiqamətlərini, keçid prosesində iqtisadi islahatların reallaşdırılmasının nəzəri konsepsiyaları və beynəlxalq təcrübəsini öyrənmək, həmçinin Azərbaycan iqtisadiyyatının islahatlaşdırılmasını şərtləndirən amilləri müəyyənləşdirmək, Azərbaycanda reallaşdırılan iqtisadi islahatların nəticələrinin təhlilini aparmaq, Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan Respublikasında reallaşdırılan iqtisadi islahatların strategiyasının hüquqi təminatının mövcud vəziyyətini və onun aktual problemlərini üzə çıxarmaq, təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Məqsədə nail olmaqdan ötrü tədqiqatın qarşısında bir sıra vəzifələr dayanmışdır ki, bunlar da aşağıdakıların təhlilini nəzərdə tutur :

1) milli iqtisadiyyatın islahatlaşdırılmasının və dövlətin tərəfindən reallaşdırılan iqtisadi islahatların xüsusiyyətlərinin araşdırılması və müəyyənləşdirilməsi;

2) iqtisadi islahatların reallaşdırılmasının nəzəri konsepsiyaları və beynəlxalq təcrübəsinin öyrənilməsi;

3) Azərbaycan iqtisadiyyatının islahatlaşdırılmasını şərtləndirən amillərin müəyyənləşdirilməsi;

4) ölkənin milli iqtisadi inkişaf strategiyasının reallaşdırılması istiqamətlərinin tədqiq edilməsi;

5) Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatlar strategiyasının hədəflərinin müəyyənləşdirilməsi və tədqiqi, Azərbaycan Respublikasında reallaşdırılan iqtisadi islahatların nəticələrinin qiymətləndirilməsi;

6) Azərbaycan Respublikasında reallaşdırılan iqtisadi islahatların strategiyasının hüquqi təminatı mexanizminin tədqiqi və öyrənilməsi, hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqatın informasiya bazasını mövzu ilə əlaqədar yerli və xarici tədqiqatçıların və ekspertlərin araşdırmaları, dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının, xüsusilə də İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin, Dövlət Statistika Komitəsinin, Xarici İşlər Nazirliyinin, Mərkəzi Bankın, beynəlxalq təşkilatların işçi materialları və sənədləri və normativ – metodiki materiallar, bir sıra seminar və konfransların sənədləri, tədqiqat mövzusu üzrə elmi araşdırmalar və digər elmi ədəbiyyatlar təşkil etmişdir.

Tədqiqatda qarşıya qoyulan məsələlərin həllinə nail olmaq üçün müqayisəli təhlil, statistik, səbəb – nəticə, funksional, məntiqi, struktur, həmçinin ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi və milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinin qiymətləndirilməsinin digər metodları istifadə edilmişdir. İşin nəzəri – metodoloji bazasını keçid şəraitində dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin transformasiyası, ölkə iqtisadiyyatında reallaşdırılan iqtisadi islahatlar, onların xüsusiyyətləri və strategiyası, milli iqtisadi inkişaf strategiyasının reallaşdırılması istiqamətlərinin tədqiqi ilə bağlı alimlərin tədqiqatları, elmi yanaşmalar və konseptual aparat, müasir iqtisadiyyatda ölkədə həyata keçirilən struktur islahatların əsas istiqamətləri, iqtisadi islahatlar strategiyasının hədəfləri, reallaşdırılan iqtisadi islahatların strategiyasının hüquqi təminatı ilə bağlı yerli və xarici iqtisadçı ekspertlərin əldə etdikləri nəticələr, beynəlxalq təşkilatların aparıcı mütəxəssislərinin tədqiqatları təşkil etmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti onun Azərbaycan Respublikasının dövlət

orqanları tərəfindən keçid prosesində ölkədə iqtisadi islahatların reallaşdırılması prosesində, həmçinin iqtisadi islahatların milli iqtisadi inkişaf strategiyasının reallaşdırılması zamanı, eləcə də reallaşdırılan iqtisadi islahatların hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı məsələlərdə bəzi müddəaların tətbiqinin mümkünlüyü ilə, həmçinin müəllif tərəfindən araşdırılan məsələlərin “İqtisadi hüquq”, “İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi”, “İqtisadi siyasət”, “İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi”, “Makroiqtisadiyyat”, kimi fənn istiqamətlərinin tədrisində köməkçi material kimi istifadə edilə bilməsi ilə bağlıdır. Dissertasiyanın materialı həm Azərbaycanda, həm də ondan kənarında ölkə iqtisadiyyatında reallaşdırılan iqtisadi islahatların, xüsusiyyətlərinin və strategiyasının öyrənilməsi ilə məşğul olan subyektlər, ali təhsil müəssisələrinin tələbələri üçün maraq kəsb edəcəkdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Müəllif tərəfindən əldə edilən tədqiqat nəticələri elmi yeniliyin növbəti elementləri ilə səciyyələnir:

- Azərbaycan iqtisadiyyatının islahatlaşdırılmasını şərtləndirən amillər müəyyənləşdirilmiş, Azərbaycan iqtisadiyyatında reallaşdırılan iqtisadi islahatların nəticələri təhlil edilərək qiymətləndirilməsi aparılmışdır;

- Azərbaycan Respublikasında reallaşdırılan iqtisadi islahatların strategiyasının hüquqi təminatının mövcud vəziyyətin tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmış, bu prosesə maneəçilik yaradan faktorlar müəyyən edilmişdir.

- ölkənin davamlı iqtisadi inkişafının təmin edilməsi ilə bağlı dövlət siyasətinin və həyata keçirilməli olan iqtisadi islahatların əsas prioritetləri müəyyənləşdirilmişdir;

- ölkənin milli iqtisadi inkişaf strategiyasının formalaşması və reallaşdırılması istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir;

- iqtisadi islahatların reallaşdırılması və strategiyasının müəyyən edilməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir;

- Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının müasir vəziyyətinin təhlili əsasında inkişafın prioritet istiqamətləri və milli iqtisadiyyatın

rəqabətqabiliyyətliliyinin səmərəli əsasda yüksəldilməsinin istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu giriş, üç fəsil, nəticə və təklifdən ibarətdir. Dissertasiyanın birinci fəslə "İqtisadi islahatların reallaşdırılması strategiyasının istiqamətləri və nəzəri əsasları" adlanır. Bu fəsildə dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləməsi istiqamətləri və reallaşdırılan iqtisadi islahatların xüsusiyyətləri araşdırılmış, iqtisadi islahatların reallaşdırılmasının nəzəri konsepsiyaları və beynəlxalq təcrübəsi öyrənilmiş, milli iqtisadiyyatın islahatlaşdırılması və ölkənin milli iqtisadi inkişaf strategiyasının reallaşdırılması istiqamətləri tədqiq edilmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslə adlanır: "Azərbaycan iqtisadiyyatının islahatlaşdırılmasını şərtləndirən amillər və Azərbaycanda reallaşdırılan iqtisadi islahatlar strategiyasının əsas xüsusiyyətləri". Bu fəsildə Azərbaycan iqtisadiyyatının islahatlaşdırılmasını şərtləndirən amillər geniş göstərilmiş və Azərbaycanda həyata keçirilən struktur islahatlarının əsas istiqamətləri sadalanmışdır, Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatlar strategiyasının əsas hədəfləri göstərilmiş, Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının müasir vəziyyəti və reallaşdırılan iqtisadi islahatların nəticələri təhlil edilmişdir.

Dissertasiyanın "Azərbaycan Respublikasında reallaşdırılan iqtisadi islahatların strategiyasının hüquqi təminatı və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri" adlı üçüncü fəslində Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafının və reallaşdırılan iqtisadi islahatların strategiyasının hüquqi təminatı məsələləri öyrənilmiş və Azərbaycan Respublikasında reallaşdırılan iqtisadi islahatların hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri geniş tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın sonunda nəticə və təkliflər çıxarılmış, istifadə olunan ədəbiyyat siyahısı və resurslar geniş təqdim edilmişdir.

FƏSİL 1. İQTİSADİ İSLAHATLARIN REALLAŞDIRILMASI STRATEGİYASININ İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1 Müasir şəraitdə dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləməsi istiqamətləri və reallaşdırılan iqtisadi islahatların xüsusiyyətləri

Hər bir müasir ölkədə dövlət, hakimiyyət milli iqtisadiyyatın fəaliyyət göstərməsində və inkişafında ciddi rol oynayır. Nə bu gün , nə də retrospektivdə praktiki olaraq dövlətdən asılı olmayan bazar iqtisadiyyatını təsəvvür etmək mümkün deyil. Tarixdə belə makroiqtisadi sistem heç harda və heç bir vaxt olmayıb. İndi, bazar iqtisadi proseslərinə dövlət müdaxiləsinin zəruriliyinin səbəbləri açıqlandıqdan sonra dövlət institutlarının iqtisadiyyatda üzərilərinə düşən əsas vəzifələr işıqlandırılmışdır və müasir iqtisadiyyatda dövlətin konkret funksiyalarının, onların reallaşması mexanizmlərinin daha dəqiq təhlilinə ehtiyac duyulur. Bununla belə, qloballaşma proseslərinin təsiri altında milli iqtisadiyyatın fəaliyyətində son dövrlər olan böyük dəyişiklikləri nəzərə almaq, yeni tələblər və ziddiyyətlərin təsiri altında böyük dövlətlər qrupunda institusional sistemlərin transformasiyasının yüksək dinamizmini anlamaq lazımdır.

Çox əsrlik təcrübəni nəzərə almaqla iqtisadiyyat və cəmiyyətin idarə olunmasında kifayət qədər geniş funksiyalar sırasını göstərmək olar ki, onlar da dövlətin vahid şəkildə sırf siyasəti səviyyəsində istənilən müasir bazar təsərrüfatında reallaşdırıla bilər. Onlardan əsaslarını qeyd edək.¹

1. İqtisadi fəaliyyətin hüquqi təmini. Dövlətin bu sahədə əsas funksiyalarından biri – mülkiyyət hüququnun gözlənilməsidir.
2. Pul dövriyyəsinin təşkili, pul dövriyyəsinin kütləsinin və sürətinin , valyuta məzənnəsinin, kredit münasibətlərinin tənzimlənməsi.
3. Fiskal siyasət və büdcə bölməsinin (sektorunun) tənzimlənməsi.

¹ Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi. Professor V.İ.Kuşlinin ümumi redaksiyası altında. Dərslük. Əlavə olunmuş və yenidən işlənmiş II nəşri. Moskva Raks nəşriyyatı. 2005. Azərbaycan dilinə tərcümə

4. Cəmiyyətdə gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi (o cümlədən onun sabitliyinin, davamlılığının təmini üçün). Əsasən, dövlət sahibkarların və mizdlu əməklə yaşamaq üçün qazanan insanların şəxsi gəlirlərinin optimal nisbətini təmin etmək üçün çalışmalıdır. Bu kateqoriya şəxslərin gəlirləri arasında böyük fərq olduqda cəmiyyətdə kəskin sosial ziddiyyətlər yaranır. Kapitalist ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, əhalinin yalnız 5 %-ə qədəri sahibkar olmağa qadirdir. Qalanları isə mizdlu işçi olmağa üstünlük verir.

5. Kollektiv tələbləri təmin etməyə yönələn ictimai əmtəə və xidmətlərin istehsalı. Bu müdafiə təyinatlı məhsullar, yollar, kommunikasiyalar və digər infrastrukturadır. Bu vəzifələr qrupuna dövlətin elmə, səhiyyəyə və təhsilə himayədarlığını da aid etmək olar.

6. Transaksion xərclərin minimallaşdırılması. Transaksion xərclər dedikdə iqtisadi sistemin istismarı xərcləri başa düşülür.

7. Antiinhisar tənzimləmə və rəqabətin inkişafı. Kiçik və orta biznesə köməklik.

8. Eksternalilərin (xarici effektlərin) təsirinin optimallaşdırılması. Məlumdur ki, iqtisadiyyatda pul formasında ifadə olunmayan və bazarın ümumilikdə reaksiya verə bilmədiyi xarici effektlər (*externalities*) yaranır. Söz mənfi xüsusiyyətli xarici effektlərdən, məsələn, ətraf mühitin çirklənməsindən gedir. Müsbət xarici effektlər isə dövlət tərəfindən aktiv stimullaşdırıla bilər. Bu məqsədli xeyriyyə proqramlarının nəticələrinin yalnız nəzərdə tutulana deyil, bütün cəmiyyətə yayılmasına aid ola bilər.

9. Məşğulların optimal səviyyəsinin saxlanması. İşsizliyin və ondan yaranan xərclərin minimallaşdırılması.

10. Ərazisindəki əhalinin və ölkənin köklü maraqlarına cavab verən regional sosial və iqtisadi siyasətin aparılması.

11. Dünya iqtisadiyyatında milli maraqların reallaşdırılması. Yerli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin saxlanması.

Göstərilən funksiyalar onların bölünməsi və konkretləşdirilməsi və yeni yaranan sabit vəzifələrin əlavə edilməsi hesabına genişləndirilə bilər. Dövlətin

funksiyalarının konkretləşdirilməsi hər ölkə tərəfindən onun milli xüsusiyyətlərindən, inkişaf mərhələsindən və seçilmiş siyasətindən asılı olaraq həyata keçirilir.

Qeyd olunduğu kimi, müasir istehsal və iqtisadi münasibətlər təsərrüfatçılıq subyektlərinin nə dərəcədə rəqabətqabiliyyətli olmsından asılıdır. Xüsusən, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına qarşı artan tələblər istehlak bazarlarında rəqabəti daha da kəskinləşdirmişdir. Bu amil göstərir ki, istehsalçılar müasir texnologiyalardan və standartlardan bəhrələnməli, beynəlxalq norma və qaydaların şərtlərinə uyğun məhsul istehsal etməlidirlər. Yalnız innovasiyaların, yeni elmi nailiyyətlərin tətbiqi və müasir tələblərə cavab verən texniki normalara uyğun istehsal sahələrinin yaradılması qloballaşan dünya iqtisadiyyatında rəqabətə davamlı məhsulların istehsalına şərait yaratmış olacaq. Bununla da ümumi bazarda yer almağa köməklik göstərəcəkdir.²

Xüsusilə keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə dövlətin funksiyalarının yığılımı spesifikdir. Verilən dərsliyin birinci buraxılışında, hətta, keçid dövrü üçün xarakterik olan dövlət funksiyalarına aid fəsil də verilmişdi. Onlar üç qrup - sistemi formalaşdıran, sistemi təsdiqləyən və sistemi təkraryaradan funksiyalarda qruplaşdırılmışdı. Nəzərdə tutulurdu ki, onlar ölkədə bazar sisteminin yaranması, təsdiqlənməsi və təkraristehsalı ilə bağlı vəzifələri həll edir. Bu funksiyalar bu gün də aktualdır. Lakin bu gün iqtisadi siyasətin ağırlıq mərkəzi, qeyd edildiyi kimi, onun nəticəliliyində, iqtisadi artım və sosial inkişaf parametrlərində cəmləşdirilir. Belə şəraitdə Rusiya dövlətinin hərəkətinin spesifikliyini xüsusi funksiyalar yığılımında deyil, dövlətin iqtisadi siyasətinin konkret tədbirləri və vəzifələri vasitəsilə ifadə etmək daha yaxşı olar.

Qəbul olunmuş dövlət siyasətinin uyğun demokratik əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi məqsədi ilə hökumət iqtisadi proseslərə birbaşa və dolayı təsirin müxtəlif formalarını istifadə edir. Prof. Rayzberq B. A. bazar şəraitində dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın tənzimlənməsində aşağıdakı formalarının tətbiq edilməsini məqsədə

² Qloballaşan iqtisadi sistemdə aqrar siyasət. Köçəri İmanov, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin əməkdaşı, texnika elmləri namizədi. Xalq qəzeti.- 2009.- 5 iyul.- S. 5.

uyğun sayır : bir sıra sahə və obyektlərin dövlət tərəindən bilavasitə idarə edilməsi; vergi tənzimləməsi; pul-kredit tənzimləməsi – pul dövriyyəsinə təsir; büdcə tənzimləməsi - dövlət büdcəsinin vəsaitlərinin onların istifadəsi üzrə müxtəlif istiqamətlərdə bölüşdürülməsi ; dövlət proqramlarının və dövlət sifarişlərinin formalaşdırılması vasitəsilə tənzimləmə; qiymət tənzimləməsi; əmək şəraitinin, əmək münasibətlərinin, əmək haqqının tənzimlənməsi; sosial tənzimləmə (dövlət sosial sığortası daxil edilməklə) ; ətraf mühitin bərpası və müdafiəsinin dövlət tənzimlənməsi; məhdudiyətlə və icazə (dövlət lisenziyalaşdırılması və s.) vasitəsilə tənzimləmə.

Aydındır ki, iqtisadiyyata dövləti təsirinin formaları durğun və hər yerdə, hər zaman tətbiqə yarayan universallar deyillər. Onlar ölkənin konkret tələbatı ilə müəyyənləşirlər ki, bu tələbatların öyrənilməsinin əsasında isə iqtisadi siyasət və onun reallaşması mexanizmləri formalaşır. Müasir dövlət qulluqçusu ölkənin konkret inkişaf mərhələsində iqtisadi siyasətin bu və ya digər tipinin konseptual seçimini müəyyənləşdirən forma və mexanizmlərin təsirini dərindən başa düşməlidir. O, konkret tətbiq edilən iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin alətləri , onların rəasional uzlaşdırılması haqqında dəqiq təsəvvürə malik olmalıdır. Maliyyə və pul siyasətlərində, investisiya qərarlarının əsaslandırılmasında və s. sərbəst istiqamətlənə bilməlidir.

Müasir mərhələdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin mexanizmlərinin işlənilib hazırlanmasında təhlilçilər tərəfindən qeyd edilən bir sıra meyl və prinsiplərini nəzərə almaq zərurirdir. Bu hansı meyl və prinsiplərdir ?

Aparıcı amillərdən biri dövlətin səmərəliliyidir. Səmərəli dövlət təkəcə əmtəə və xidmətlərin istehsalı üçün deyil, həm də bazarların inkişaf etməsinə, insanların sağlam və xoşbəxt həyat sürmələrinə imkan verən institut və qaydaların yaradılması üçün zəruridir. Bu zaman dövlətin artan təsiri üstünlüyü dövlət təsirinin kəmiyyət aspektindən keyfiyyət aspektinə keçməsinə verir. Bu gün əsas kimi dövlətin hakimiyyətinin həcmi və iqtisadiyyata müdaxiləsinin genişliyi götürülmür. Əsas tənzimlənmənin nəticəliliyi və əhalinin tələblərinin əks edilməsi dərəcəsidir.

Hal-hazırda dövlət ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının mərkəzində bilavasitə artımın mənbəyi kimi deyil, şərik, katalizator və köməkçi kimi durur. Kollektiv tədbirləri səmərəli həyata keçirmək və propoqanda etmək imkanı kimi təyin edilən dövlət potensialına xüsusilə diqqət yetirilir. Ona görə də insanların tələblərinə daha həssas reaksiya verməyə çalışan dövlət əhalinin idarəetmədə iştirakını artırmağa , yerli orqanlara daha çox hakimiyyəti verməyə çalışır.

Dövlət institutlarının fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması dövlət qulluqçularının ödənilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi və stimullaşdırılmasından çox asılıdır. Dövlət qulluqçularının əmək haqqının optimal artırılması korrupsiya ilə mübarizədə əhəmiyyətli vasitədir, belə ki, dövlət qulluqçuları «qaydala üzrə oynaq» üçün əlavə stimula alır.

Bu problemin əsas tərəflərindən biri dövlət qulluqçusunun işinin iqtisadi cəhətdən maraqlı olmasındadır. Digər (və ən çətin) tərəfi dövlət qulluqçusunun stimullaşdırılması - onun əməyinin səmərəliliyi ilə dövlət aparatının işinin səmərəliliyi arasında əlaqənin yaradılmasıdır. Bəzi mütəxəssislər dövlətin vəzifəli şəxslərinin əmək haqqlarının səviyyəsi ilə ölkənin iqtisadi və sosial dinamikasının göstəricilərini əlaqələndirməyi təklif edir. Lakin konkret personanın söyləri və milli təsərrüfat səviyyəsində iqtisadi nəticələri arasında çox laylıardıcılığın olduğu halda bunu necə etməli ? Aydındır ki, bu hələ yerinə yetirilməsi mümkün olmayan , lakin aktiv işlənməsi lazım olan problemdir. Eynilə həlli çətin olan ,lakin aktual hesab edilən dövlət idarəetməsində kommersionlaşma imkanları məsələləridir.

Göstərilən təkliflər Dünya Bankının ekspertlərinin dünyanın müxtəlif ölkələrinin konkret dövlətlərin potensialına uyğun bazar münasibətlərinə institutsional müdaxiləsi üzrə təcrübəsinin ümumiləşdirilmiş nəticələridir. Onlar, əlbəttə, son instansiyada həqiqət deyil. Onları , ölkənin real şəraiti nəzərə alınmaqla , yalnız yaradıcılıq əsası kimi götürmək olar. Rusiyanın iqtisadi sistemin yenidən yaradılması və dövlət idarəetməsinin modernləşdirilməsi təcrübəsində ölkənin və

onun yenidənqurulmasının idarə edilməsinin şərtlərinin bir sıra özünəməxsusluğunu nəzərə almaq zəruridir.³

Birinci və ən vacib şərt –tarixi ölçülərə görə qısa olan vaxtda bizim ölkədə həyata keçirilən radikal yenidən yaranmaların miqyasının unikalılığıdır. Buradan törəyən mürəkkəbliklər isə Rusiyanın ərazi miqyasına görə çoxalır. Rusiyada müasir islahatlar fəzasında dövlətin rolunun zəruriliyi haqda nəticə isə özü-özündən yaranmış olur. Lakin bu rolun reallaşması yolları müxtəlif ola bilər. Çoxları dövlətin nəzarəti altında mülkiyyətin yenidən bölünməsi zamanı kapitalın ilkin yığılı prosesinə sabitləşmək imkanına qədər logik inkişaf etmək imkanını vermək təklifini edirlər. Amma heç kim prosesin belə inkişaf etməsi haqqında inandırıcı ssenari variantlarını irəli sürməyib. Rəqabət edən maliyyə strukturlarının ciddi qarşıdurmaları onlar arasında ziddiyyətlərin normal rəqabət qanunları əsasında həll edilə biləcəyi optimizmini vermir. Ona görə də bəzi ekspertlər islahatların hüquqi əsasının tez bir zamanda yaradılmasına yönəldilən ciddi dövlət diktaturasının həyata keçirilməsi haqqında təkliflər edir. Lakin yaxın keçmişin təcrübəsi bu yolun əleyhinə çıxış. Çünki bu və ya digər maliyyə və yaxud siyasi elita tərəfindən dövlət siyasətinin inhisarlaşması təhlükəsi böyükdür.

İkincisi. Hal-hazırda indiyə qədər olduğundan daha dəqiqliklə iqtisadi siyasət və strategiyanın əsas məqsədlərini zaman və əhatəsinə görə təyin etmək və yaymaq lazımdır. Bu məqsədlər əksəriyyət insanlar üçün aydın olan və onların həyat səviyyələrinin pillələrini fiksə edən (qeyd edən) terminlərdə ifadə olunmalıdır.

Üçüncüsü. Dövlət idarəməsinin əsas vəzifələrindən biri iqtisadi yenidən qurmaların millət və ölkənin maraqlarına daim uyğun gəlməsi mexanizminin işlənilməsi hazırlanmasıdır. Yalnız bu yolla islahatların aktiv iştirakçıları sırasına yalnız elitanı deyil, həm də əhəlinin əksər hissəsini cəlb etmək olar. İslahatlar üzrə dünya təcrübəsindən məlumdur ki, udanlar qarşılarına uduzanların bütün itkilərini kompensə etmək vəzifələrini qoymurlarsa, onda yenidən qurmalar cəlb edici olmur.

³ Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi. Professor V.İ.Kuşlinin ümumi redaksiyası altında. Dərslük. Əlavə olunmuş və yenidən işlənmiş II nəşri. Moskva Raks nəşriyyatı. 2005. Azərbaycan dilinə tərcümə

Dördüncüsü. Dünya siyasət və iqtisadiyyatında əhəmiyyətli yer tutmağa çalışan dövlətlər dünya iqtisadi mühitində tarazlığın təmin edilməsi üzrə müxtəlif beynəlxalq aksiyalarda aktiv iştirak etməlidirlər. Əminliklə demək olar ki, get-gedəgeridə qalmış millətlərin əksəriyyətinin bazar istehlakçı gəmiyyəti rejiminə daxil olması ilə ümumdünya qlobal problemləri də kəskinləşəcək.

Ümuminsani tarixi göstəricilərə görə bazar mexanizminə ideal forma kimi baxmaq olmaz. Bu kontestdə tədqiqatçılar çox tez-tez Yer üzündə resursların ədalətli bölgüsü və istifadəsi, ekoloji sabitliyin təmini və sosial bərabərsizliyin aradan qaldırılması kimi nailiyyətlərin bazar tərəfindən problematik həll edilməsi ilə əlaqədar olan «bazar natamamlığı (çatışmamazlığı)»-ni qeyd edirlər.

BMT-nin məlumatlarına görə dünyada yoxsulluğun ölçüləri artır. Verilən qiymətlərə əsasən 80-cı illərdə dünyanın 20% yoxsul əhalisinə yalnız dünya sərvətinin yalnız 4% -i, 20% daha imkanlı əhalisinə isə dünya sərvətinin 50%-i düşürdü. Son vaxtlar bu problemlərlə əlaqədar beynəlxalq konferensiyalar, o cümlədən dövlət başçıları səviyəsində müzakirələrdə tez-tez təşkil edilir. Dünya Bankı öz 2000/2001-ci il üzrə dünyanın inkişafı haqqında məruzəsini isə «Yoxsulluğa qarşı hücum» başlığı ilə vermişdi.

Əgər geridə qalmış ölkələr özlərinin müstəqil siyasətinə və dünya iqtisadiyyatında ciddi yerinə ümid edirlərsə, onda onların hətta inkişaf etmiş ölkələrin təqlidçisi olması kifayət etməz. Bir çox alimlər iqtisad elmində zəruri olan nəzəri işlərin məhdudluğu haqqında yazırlar. Lakin onlar yığılıb qalmış ziddiyyətlərin və onların aradan qaldırılması yollarının izahlarını vermirlər.

Dünya iqtisadi orqanizmində baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri fonunda (transmilli kapitalın, ayrı-ayrı dövlətlərin və onların bloklarının, meqapolislərin, azad zonaların, beynəlxalq təşkilatların və s. yeni rolu) alimlərin təsərrüfat tendensiya və münasibətlərini izah etdikləri qanun və qanunauyğunluqlar əhəmiyyətli dərəcədə itirilmiş və qərəzləşdirilmiş olurlar. Bu baxımdan məsələn, Fransada tənzimləmə nəzəriyyəsinin bir sıra tədqiqatçılarının nəticələri ədalətlidir. Onların fikrincə, hal-hazırda həddən artıq çaşqın dünya qaydaları yaranmışdır, lakin onun elmi dərk edilməsi üçün «yeni Keyns» yoxdur.

Amerikalı professor C.Stiqlits sosial-iqtisadi inkişafın tənzimlənməsində keyiyyətə yeni konsepsiyalara keçidin vaxtının çatması haqqında fikir yurudərkən müasir iqtisadi tədqiqatların vəziyyətini belə xarakterizə edir: biz demokratikləşmə, bərabərsizlik, ətraf mühitin mühafizəsi və iqtisadi artım arasında qarşılıqlı əlaqəni hələ təzə başa düşməyə başlayırıq.

Müstəqillik qazandığı dövrdən Azərbaycanda baş verən dərin sosial-iqtisadi transformasiya prosesləri, sosial-hüququ dəyişikliklər dövlətin iqtisadi tənzimləmə funksiyalarının yenidən dərk edilməsi ilə bağlı qarşıya bir sıra mühüm nəzəri və əməli problemləri ön plana çıxarmışdır. Burada söhbət dəyişən sosial-iqtisadi mühitdə dövlətin yeni rolunun müəyyən edilməsindən gedir.

Bir sıra nəzəriyyəçilər belə hesab edirlər ki, çoxukladlı keçid iqtisadiyyatında formalaşmış bazar iqtisadiyyatı öklərdən fərqli olaraq dövlət iqtisadi proseslərə daha çox birbaşa müdaxilə etməlidir.

Eyni zamanda o, da məlumdur ki, yeni iqtisadi sistemin formalaşması ilə bağlı həyata keçirilən institusional dəyişikliklər müəyyən inkişaf mərhələsinə çatdığı şəraitdə belə ümumilli məqsədlərin seçilməsi, inkişafda məhdudiyyətlərin əsaslandırılması və mənafehlərin təmin edilməsi ilə əlaqədar strateji problemlərin həlli fikrimizcə dövlətin sərəncamında qalmalıdır.

İqtisadi ədəbiyyatda, adətən, milli mənafehlər dedikdə, hər şeydən əvvəl millətin özünün mövcudluğu şəraitini təmin edən vəzifələrin yerinə yetirilməsinin mümkünlüyünü başa düşmək lazımdır. Burada başlıca problem, ondan ibarətdir ki, iqtisadi siyasətin ayrı-ayrı məqsədləri öz aralarında qarşılıqlı surətdə elə əlaqələndirilməlidir ki, bu məqsədləri reallaşdırmaq üçün tələb olunan resurslar mövcud olsun, digər tərəfdən, bu resurslardan istifadənin elə forma və metodları seçilməlidir ki, o, mövcud imkanlardan maksimum nəticə əldə etməyə imkan versin. Yəni, burada söhbət milli səviyyədə resurslardan istifadənin bazar və mərkəzləşmiş tənzimləmə üsullarının birgə və optimal tətbiqindən getməlidir.

Uzun illərin təcrübəsi göstərir ki, dövlətin müdaxiləsi olmadan hər bir cəmiyyət üçün xarakterik olan üç problemi – inhisarçılığın artmasını, inflyasiyanın güclənməsini və işgüzar fəallığın aşağı düşməsini həll etmək mümkün olmur.

Bazar iqtisadiyyatının təkamül prosesinə uyğun olaraq iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi nəzəriyyəsi də yaranmış və inkişaf etmişdir. XX əsrin sonunda yenidən liberal – monetar prinsiplər iqtisadi nəzəriyyənin hökmran bir təliminə çevrildi. Cəmiyyətdə, belə bir aldadıcı görünüş yaranırdı ki, bu mərhələdə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi minimuma enəcəkdir. O, da aydındır ki, qloballaşan dünyada milli iqtisadiyyatın makroiqtisadi maraqlarının təmin edilməsi, təhlükəsizliyinin gözlənilməsi bir qayda olaraq dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin artırılmasına deyil, hər şeydən əvvəl onun iqtisadiyyata müdaxiləsi mexanizminin təkmilləşdirilməsini, bütövlükdə dövlətin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasını tələb edir. Bununla əlaqədar olaraq Beynəlxalq Bankın sabiq direktoru C. Vulfenson yazır.. «Tarix hər vaxtla sübut edir ki, yaxşı hökumətin olması bər-bəzək, zinyət deyil, tarixi zərurətdir. Səmərli dövlət yaratmadan sabit sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq mümkün deyildir».

Belə bir şəraitdə, müasir dünyada dövlət inkişaf siyasətinin subyekti kimi sabit iqtisadi artımın təmin edilməsində elmi-texniki tərəqqinin imkanlarından maksimum istifadə edilməsində həlledici rol oynamaalıdır. Bu isə, öz növbəsində ETT-nin, sosial-iqtisadi inkişafın, makro səviyyədə planlaşdırmanın və məqsədli dövlət proqramlarının rolunu kəskin artırdı.

Fikrimizcə, keçid mərhələsində dövlətə iqtisadiyyat üzərində bir qurum kimi baxmaq fikri qətiyyən düzgün deyildir. Çünki, bu gün formalaşan bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət inkişafı stimullaşdırmaq, xalqın həyat səviyyəsini yüksəltmək üçün çox mühüm daxili funksiyalar da yerinə yetirir. Digər tərəfdən, bu mərhələdə dövlət, nəinki, bazarın normal fəaliyyətini təmin etmək üçün zəruri qayda, qanun və normativ aktların yerinə yetirilməsinin təminatçısı kimi çıxış edir, eyni zamanda dövlət özünün maliyyə, informasiya və digər imkanlarından müxtəlif yollar və vasitələrlə istifadə etməklə bazarın dəyişən konyukturasına sahibkarların uyğunlaşmasını təmin edir. Əlbəttə, biz bununla belə, qətiyyən o, fikirdə deyilik ki, dövlətin fəal tənzimlənmə siyasəti bütövlükdə iqtisadiyyatın özü-özünü tənzimlənməsi siyasətini əvəz edir. Məlumdur ki, əsaslı struktur irəliləyişlərin reallaşdırılması dövlətin güclü müdaxiləsi olmadan həyata keçirilə bilməz, eyni zamanda o, da bir

həqiqətdir ki, bazarın dəyişən tələblərinə uyğun məhsullar istehsalında sahibkarların təşəbbüskarlığını heç nə əvəz edə bilməz. Deməli, keçid mərhələsində ölkənin qarşısında duran sosial-iqtisadi problemlərin xarakterindən və miqyasından asılı olaraq bu problemlərin səmərəli həllində dövlətin və bazar mexanizminin rolu və nisbəti müxtəlif ola bilər.

İqtisadi ədəbiyyatda obrazlı ifadə olunduğu kimi «bazarın görünməyən əli», dövlətin görünən əli ilə tamamlanmalıdır.

Dövlət bölməsinin səmərəliliyinin aşağı olması, ancaq, onun idarə olunması sahəsində buraxılan səhvlər və subyektiv amillərlə deyil, eyni zamanda keçid mərhələsində mülkiyyət formalarının bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğun tam formalaşmaması, bütünlükdə əməyin motivasiyasının zəif olması kimi sistem çatışmamazlığı ilə müəyyən olunur. Bununla belə, unutmamaq olmur ki, keçid dövründə əhalinin zəruri tələbatlarının ödənilməsində və siyasi sabitliyin təmin olunmasında əsaslı problemlər olduğuna görə yeni cəmiyyətdə iqtisadi sistemin formalaşmasında dövlət çox mühüm pozitiv rol oynaya bilər. Bu zaman, qarşıda duran başlıca problem, mümkün qədər dövlət bölməsinin bazar prinsipləri əsasında fəaliyyətinə, başqa sözlə dövlət bölməsinin ölkənin ümumi bazar sistemi daxilində ona ayrılan zəruri funksiyaların yerinə yetirilməsinə, dövlətlə iqtisadiyyatın ahəngdar və səmərəli fəaliyyətinə nail olmaqdan ibarətdir. Əgər, deyilənləri ümumiləşdirsək, onda deyə bilərik ki, dövlət bazar subyektlərinin fəaliyyətinin «oyun qaydaları»nın müəyyən edilərsinin təşkilatçısı və onun sabitliyinin təminatçısı, dövlət bölməsində iqtisadi fəaliyyəti müəyyən norma və qaydalar əsasında həyata keçirən sahibkar, ümumən cəmiyyətdə ictimai maraqların, məqsədlərin daşıyıcısı və ifadəçisi funksiyasını yerinə yetirir.

Keçid dövründə dövlətin həyata keçirdiyi tənzimlənmə siyasəti hər şeydən əvvəl bu siyasətin istiqamət və vasitələri ilə aydınlaşdırıla bilər.

Dövlətin həyata keçirdiyi birbaşa tənzimlənmə üsullarının mühüm bir istiqaməti ölkədə həyata keçirilən antiinhişar siyasəti ilə bağlıdır. Bu zaman qarşıya çıxan əsas çətinlik birincisi, inhişarlaşma dərəcəsini müəyyən edən meyarların seçilməsi, habelə hər hansı bir konkret halda qiymətlərin hansı səviyyəsinin,

şışirdilmiş və yaxud da süni surətdə aşağı salındığının müəyyənləşdirilməsi problemdir. Qeyd etmək lazımdır ki, rəqabəti qoruyub saxlamaq adı altında azad ticarətin əsasız olaraq məhdudlaşdırılması da eyni dərəcədə ziyanlı bir proses kimi qiymətləndirilməlidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergilər ənənəvi fiskal vasitəsindən daha çox sosial-iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi alətinə çevrilir. Belə ki, vergi tənzimlənməsi təkrar istehsal prosesində sabitləşdirici, bölüşdürücü və nəzarət funksiyasını yerinə yetirir. Vergi tənzimlənməsi demək olar ki, iqtisadiyyatda dövlət müdaxiləsinin bütün sferalarını əhatə edir.

İqtisadi tənzimlənmənin mühüm istiqamətlərindən biri də dövlətin yeritdiyi pul-kredit siyasəti ilə bağlıdır. Dövlət pul-kredit siyasətinə təsir göstərməklə, faizin səviyyəsini, investisiya mühitini bu və ya, digər istiqamətə dəyişdirə bilər. Dünya, eləcə də respublikamızın təcrübəsi göstərir ki, kreditin verilməsində məlum prinsiplərin gözlənilməməsi asanlıqla onu iqtisadi inkişafın maliyyə mənbəyindən onu iqtisadi böhranı və inflyasiyanı gücləndirən amilə çevirə bilər.

Dövlət, qiymətin səviyyəsinə təsir göstərməklə, bir sıra problemləri həll etməyə cəhd göstərir. Buraya, hər şeydən əvvəl, inflyasiyaya qarşı mübarizə, sosial gərginliyi zəiflətmək tədbirləri, dünya bazarında milli məhsulların rəqabət qabiliyyətini təmin etmək üçün istehsalın stimullaşdırılması və modernləşdirilməsi, struktur siyasəti və s. daxildir.

Dünya təcrübəsindən məlumdur ki, bazar sistemi sosial müdafiə, təhsil, əsaslı elm sahələrinin inkişafı və s. ilə bağlı bir çox problemləri ədalətli və səmərəli həll etməyə imkan vermir. Bunları nəzərə alaraq, birincisi, bazarın qüsurlarını, onun tətbiqinin ziyanlı nəticələrini aradan qaldırmaq üçün uyğun prosesləri dövlət tənzimləyir. İkincisi, planlı iqtisadiyyatdan, yəni makroiqtisadiyyatdan, bazar iqtisadiyyatına keçən zaman müəssisələrlə, milli iqtisadiyyatın müxtəlif səviyyələri arasında maraqlar baxımından ziddiyyətlər mövcud olur. Cəmiyyətin iqtisadi transformasiyası gedişində makroiqtisadiyyatla - mikroiqtisadiyyat arasında yaranan iqtisadi ziddiyyətləri dövlət həmin maraqları uzlaşdırmaq yolu ilə həll etməyə cəhd göstərməlidir.

Bütün bunlar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, respublikamızda keçid iqtisadiyyatının xarakteri, yeniləşmənin xüsusi şəraiti, siyasi qüvvələrin nisbəti, cəmiyyətdə hakim iqtisadi görüşlərin yetkinlik dərəcəsi, habelə torpaqlarımızın işğalı kimi məlum neqativ proseslər və s. bu dövrdə dövlətin yeritdiyi tənzimləmə iqtisadi siyasətin xarakterinə də güclü təsir göstərmişdir. Ümumiyyətlə, qarışıq iqtisadiyyata əsaslanan keçid dövrü özü zidiyyətli olduğu kimi, bu mərhələdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi proseslərin tənzimlənməsində dövlətin müdaxiləsinin həddi, miqyası, formaları və istiqamətlərini birmənalı qiymətləndirmək də mürəkkəb bir məsələdir. Bir tərəfdən, bazar münasibətlərinə keçidlə bağlı iqtisadi proseslərə dövlətin müdaxilə dərəcəsi azalır, digər tərəfdən yuxarıda qeyd olunan səbəblər və problemlər həll etmək üzündən dövlətin iqtisadiyyata daha geniş və təsirli müdaxiləsi obyektiv zərurətə çevrilir. Belə bir şəraitdə, bütün ümumi və xüsusi halları nəzərə alan elmi cəhətdən işlənmiş siyasətin hazırlanması və reallaşdırılması keçid prosesinin səmərəliliyinin təmin edilməsinin başlıca şərtinə çevrilir.

1.2 İqtisadi islahatların reallaşdırılmasının nəzəri konsepsiyaları və beynəlxalq təcrübəsi

XX əsrin sonları bəşəri inkişafda çox cəhətli transformasiya prosesləri - əsaslı islahatlarla zəngin olmuşdur. Dünyanın böyük bir ərazisi, təbi-iqtisadi ehtiyatların və dünya əhalisinin əhəmiyyətli hissəsinin həyatında baş verən köklü dəyişiklər bir sıra elm sahələri, o cümlədən iqtisad elmi qarşısında baş verənlərin nəzəri əsaslandırılması problemi yaratmışdır. İqtisadi siyasətin qəbul olunmuş nəzəri yanaşmaları və təcrübi üsullarının, transformasiyanın doğurduğu qeyri-standart şəraiti düzgün qiymətləndirə bilməməsi, iqtisad elminin klassik qaydalarına «kölgə» salmaqla yanaşı, onların yenidən dərkə zərurətini yaratmışdır.

Son 10-15 ilin təcrübəsi göstərir ki, bir biri ilə rəqabət aparən iqtisadi islahat konsepsiyalarının müxtəlifliyi əsasən iqtisadi reallıqların fərqli qəbul edilməsindən yaranır. Artıq kifayət qədər təcrübi nümunələrə malik olan postsosialist

transformasiyanın tədqiqi bir sıra nəzəri metodoloji nəticələri ymumiləşdirməyə imkan verir.

İlk növbədə islahatların öz metodoloji çərçivəsini müəyyənləşdirmək vacibdir. Formalaşmış və inkişaf etmiş elmi istiqamətlərdə metodoloji çərçivə şərtləri sınaqdan çıxmış qanun və fərziyələrlə potensial razılaşma xarakteri daşdığından xüsusi diqqətlə tədqiq olunmur. Bu cür razılaşmanı elmi paradigma (Kun 1975), reallığın tədqiqi şərtləri (Stepin 1981), tədqiqat proqramının nüvəsi (Lakotoş 1978) və s. kimi adlandırırlar. Onların kökündə müvafiq elmi biliklərin xüsusi fərziyyələrə əsaslanması və bu fərziyyələrin xüsusilə böhran məqamlarında özünü doğrultması dayanır.

Direktiv planlaşdırmadan liberal iqtisadiyyata keçid konsepsiyalarının müxtəlifliyini doğuran əsas cəhətlərdən biri məhz yuxarıda qeyd olunan xarakterli ilkin elmi fərziyyələrin olmamasıdır.

Ayrı-ayrı ölkələrdə aparılan islahatların ilkin əsası kimi müxtəlif fərziyyələrin seçilməsi, islahatların start və finiş nöqtələrinin müxtəlifliyi, aparıcı faktorların seçimi, endogen faktorların (xüsusi ilə qeyri-iqtisadi xarakterli) müxtəlifliyi irəli sürülən nəzəri konsepsiyaların müxtəlifliyini şərtləndirmişdir. Bir sıra alimlərin fikrincə konsepsiyaların müxtəlifliyi və bəzən ziddiyyətliyini doğuran digər mühüm bir səbəb müxtəlif elmi ideyalara və cərəyanlara məxsus ilkin fərziyyələrin bir konsepsiya çərçivəsində cəmləşdirilməsidir.

İslahatlaşdırmanın konsepsiya müxtəlifliyi, onların müəyyən prinsiplər üzərində qruplaşdırılmasına mane olmur. Postsosialist transformasiyasının bütün nümunələrini əsasən üç qrupa ayırmaq olar: «Ağrılı müalicə» (Merrel 1995), «Təmkinli (qradualist)» (Bxaduri 1993) və «Qarışıq fəaliyyət (deterortodoksal)» (Ofer 1993).

Birinci qrupa aid olunan konsepsiyalar üçün transformasiya prosesinin son nəticəsi əsas hesab olunur. Ona görə də konsepsiyanın aparıcı ideyasını «öz maraqlarını güdən iqtisadi fəaliyyət subyektləri üçün effektiv nəticə əldə etməyə imkan verə biləcək şəraitin yaradılması» təşkil edir. Bu ideya əslində bazar iqtisadiyyatının «klassik» modelinin elementidir. Təcrübədə belə modelin ən yaxşı

tətbiq nümunəsi Polşada aparılan islahatlardır. İdeya müəllifləri Balseroviç-Qelb olan Polşa islahatlarının iki əsas istiqamətini ayırmaq olar. Radikal islahatlar bir tərəfdən maliyyə sabilliyinin təmin olunması və mülkiyyətin dövlətsizləhdirlməsi (özəlləşdirmə vasitəsi ilə) məqsədlərinə istiqamətlənmişdir. Digər tərəfdən isə islahatlar təsərrüfat münasibətlərinin liberallaşdırılması vasitəsi ilə iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin hüquqlarının radikal genihlənməsinə yönəlmişdir. Başqa sözlə Balseroviç islahatlarının məğzini iqtisadiyyatda yeni makroiqtisadi və institusional hüquqi fəaliyyət çərçivələrinin yaradılması təşkil edir.

Mahiyət baxımından etiraz doğurmayan bu məqsədlərin realizasiyası üçün müəyyənləşdirilən strategiyanın özəlliyi hər üç istiqamətdə islahatların eyni vaxtda və sürətlə aparılmasıdır. Müəlliflərinin fikrincə «Ağrılı zərbə»-nin doğurduğu xərclər, əks halda yarana biləcək xərclərdən və itkilərdən xeyli az olacaqdır.

İkinci qrupa aid olunan islahat konsepsiaları «təmkinli (qradualist)» hərəkət ideyasına əsaslanır. Bu ideyaya görə transformasiya uzun müddətli xarakter daşıyır və son nəticəyə istiqamətlənən «ağrılı müalicə» ideyasından fərqli olaraq məcmu tələb və təklifin strukturunun dəyişməsinə xidmət edir. Ona görə də, bu transformasiya prosesləri uzun müddətli və böyük resurs tutumlulu olur. Belə strategiya istehsalın sabilləşdirilməsinə önəm verir, çünki hesab olunur ki, artan resurs tələbini ödəmək üçün, məhsul istehsalı stabil olmalıdır. Bu, istehlakın və investisiyanın mövcud səviyyəsini saxlamaq və strukturunu yeniləşdirməklə əhalinin islahatlara uyğunlaşması üçün zəruri sosial şəraiti yaratmağa imkan verir.

İstehsalın həcmnin aşağı düşməsi, «qradualistlərin» fikrincə, onun ilkin aşağı səmərəlilik səviyyəsini saxlanılmasından daha pis nəticədir. Çünki bu halda, transformasiyanın məqsədə çatmadan sürətdən düşməsi, iflasa uğraması mümkündür. İqtisadi transformasiyanın bu iki ideologiyası əslində nəzəri baxımdan qarşılıqlı olaraq bir-birini tamamlayır (O.Ananı). Lakin iqtisadi siyasətin konkretləşdirilməsində onlar koklü fərqlənirlər. «Ağrılı müalicə» tərəfdarları, cəmiyyətin mövcud tələblərini və içtimai fikri nəzərə almağı vacib hesab etməyərək, «təhlükəli islahat marşrutunda» dayanmamağı məqsədə uyğun sayırlar. «Qradualistlər» isə əksinə tələskənliyin ələhinə çıxaraq hər addımda ehtiyatlığı vacib

sayırlar. Bu baxımdan «ağrılı müalicə» tərəfdarları «qradualistlərə» nisbətən istiqamət seçimində konkretliyə və təklif olunan istiqamətlərin nəticəliliyinin ehtimallığı baxımından üstünlüyə malikdirlər.

İqtisadi sistemin transformasiyasına olan mövcud yanaşmaların nisbətən az əhəmiyyətli bir qrupu yuxarıda şərh olunan standart xarakterli konsepsiyalarla ziddiyyət təşkil edən «qarışıq fəaliyyət» strategiyasıdır. Bu strategiya «qeterortodoksal» nəzəriyyəyə əsaslanır. Yəni burada «ortodoksal» «ağrılı müalicə» üsulunun əsas «tez maliyyə stabilləşdirilməsi» ideyasını, digər nəzəriyyəyə əsaslanan tezislə-qiymətlərin stabilliyi (və ya müvəqqəti dondurulması) ideyası ilə tamamlamaq təklif olunur (Ofer 1993, Sapir 1994). Əslində bu yanaşma pragmatik xarakter daşımaqla «ortodoksal» nəzəriyyənin təftişidir, çünki ilkin şərtə təklif olunan dəyişiliklə bahəm, bu nəzəriyyə sürətli hərəkət və son nəticənin vacibliyi tezisini rədd etmir. Nəticədə «ağrılı müalicə» «ortodoksal» nəzəriyyəsinin əsas məğzi-azad bazar məntiqi və «qradualizmin» əsas məğzi-istehsal sisteminin inersiyalılığı rədd olunur. Əvəzində isə yeni nəzəri ideya yaranmır. Ona görə hesab olunur ki, qarışıq strategiyalar sosial təcrübə baxımından maraqlı doğura bilər, nəzəri baxımdan isə bu tipli ideyalar dayanıqlı ideya kimi qəbul edilə bilməz.

Qarışıq strategiyanın daha bir mənfi cəhəti onun institusional dəyişmələrə olan laqeyd münasibətidir. Doğrudur, bu nəzəriyyə sürətli özəlləşdirməni rədd etmir. Lakin institusional dəyişmənin sadələşdirərək, özəlləşdirmə ilə əvəzlənməsi və həm də özəlləşmənin ancaq hüquqi proses kimi qəbul olunması məqbul hesab oluna bilməz.

İqtisadi transformasiyanın mühüm obyektini sayılan institusional mühit daha geniş anlama və təsir dairəsinə malikdir. Nobel mükafatı laureat D.Nortun dediyi kimi: «İqtisadiyyatın necə işləməsi formal qaydalar və qeyri formal norma və mexanizmlərin qarışığı ilə müəyyənləşir». Əgər qaydanı bir gecədə dəyişmək olarsa, qeyri formal normaları ancaq tədricən dəyişmək mümkündür. Ancaq məhz qeyri –formal normalar, qaydalar sistemində «leqitimlik» verir. Əslində məhz bu amilə görə inqilabi dəyişikliklər, onun tərəfdarlarının gözlədikləri kimi inqilabi xarakter daşımır.

Müasir institusionalizmin lideri sayılan D.Nortun bu fikri «köhnə

institutsionalizm» tərəfdarlarının analoji fikri ilə səsləşir. Məşhur «Bazar ağrısı» (Rinoçniy şok) məruzəsində (1992-ci il Kreqer və başqaları) müəlliflər iddia edirdilər ki, «mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyat şəraitində formalaşmış iqtisadiyyata, bazar mexanizminin uğurlu tətbiqi, ancaq sosial-iqtisadi mühitin bütünlüklə yenidən qurulması vasitəsi ilə mümkündür» (P.Merrel).

İqtisadi islahatların dünya təcrübəsinin əsas versiyalarının yuxarıda qeyd olunan cəhətləri göstərir ki, transformasiyanın doğurduğu hadisə və proseslərin özünü də iki qrupa ayırmaq olar: birinci qrupa iqtisadi nəzəriyyənin daim öyrəndiyi və iqtisadi siyasətdə geniş tətbiq olunan hadisə və proseslər, ikinci qrupa isə nəzəriyyədə və təcrübədə kifayət qədər diqqət yetirilməyən cəhətlər aiddir. Belə qruplaşmanın mövcudluğu iqtisadi nəzəriyyənin transformasiyanı yetərinə izah edə bilməməsi kimi də dəyərləndirilə bilər. Lakin burada iqtisadi nəzəriyyənin elm sahəsi kimi çatışmamazlığından daha çox, hər bir transformasiya ideologiyasının, Y.Şumpeterin təbirincə, öz ilkin baxış bucağına malik olması faktoru əsas götrülməlidir.

Məsələn «ağrılı müalicə» doktrinası neoklassik mənşəyə malikdir. Yəni burada iqtisadiyyat, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti və qarşılıqlı əlaqəsi baxımından öyrənilir. Başqa sözlə, təsərrüfat fəaliyyətinin, çərçivə şərtləri və ondan doğan predmetinin formalaşmış mühitdə (ilk növbədə institutsional və fiziki) müəyyənləşdiyi qəbul olunur. Digər tərəfdən, belə hesab olunur ki, mühitin xarakteri fəaliyyət və qarşılıqlı əlaqələrin keyfiyyətinə ciddi təsir edir. Fəaliyyət baxımından «təkmil» mühitdə iqtisadiyyat maksimum məhsuldarlığa malikdir və əksinə «qeyri təkmil» mühitdə nəticələrin səmərəliliyi xeyli aşağıdır. Nəzəriyyə müəlliflərinin fikrincə «təkmil» mühit «azad bazar iqtisadiyyatıdır». Məsələn Xoenin (1999) təbirincə «neoklassik nəzəriyyənin baza kateqoriyalarının əsasında ümumi tarazlıq şəraitində individlərin rəşional davranışı dayanır».

Beləliklə «ağrılı müalicə» ideologiyasının qlobal hədəfi «təkmil təsərrüfatçılıq mühitinin» yaradılması kimi identifikasiya oluna bilər.

«Qradualist» islahat ideologiyası isə klassik və «keynisçi» siyasi iqtisadın ənənələrinə əsaslanır. Məlum olduğu kimi burada iqtisadiyyat-sərvətlərin dövriyyəsi kimi, ilk növbədə isə sərvətlərin istehsalı və cəmiyyətin təbəqələri arasında bölgüsü

prosesi kimi başa düşülür. Hesab olunur ki, sərvətlərin dövriyyəsi formalaşmış institusional çərçivədə baş verir və təsərrüfatçılıq subyektlərinin öz sərvətlərini artırmağa yönəldilmiş davranışı ilə istiqamətlənir. Lakin institusional çərçivə və davranış meyarları kənardan verilmiş, asılı olmayan parametrlər kimi qəbul olunur. Sərvətlərin yaranmasının həlledici faktoru istehsal hesab olunur. Sərvətlərin dövriyyəsi iqtisadi sistemin inersiyalılığını özündə daşıyan transformasiyanın dinamikasına ciddi təsir gücünə malikdir. Başqa sözlə iqtisadi transformasiya prosesinin özünə, resurs axınlarının strukturunun tədricən dəyişdirilməsi kimi baxılır. Resurs axınının strukturunun dəyişməsi istehsal, istehlak və investisiyanın struktur parametrlərini formalaşdırır. Yəni onları institusional mühitdə və adamların iqtisadi davranışında baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşdırır. Beləliklə «gradualist strategiya» istehsal sisteminin inersiyalılığına əsaslanmaqla islahatların aparıcı qüvvəsi kimi –resurs axınlarının stabilliyi və kəsilməzliyini təmin edəcək istehsal səviyyəsinin stabilləşdirilməsinə önəm verir.

İqtisadi transformasiya problemlərinə yanaşmada ayrıca bir istiqamətə çevrilmiş institusional baxışların yuxarıda şərh olunan nəzəriyyələrlə kəskin fərqləri çox deyil. İqtisadi reallıqları daha radikal institusional çərçivədə şərh edən «köhnə institusionalistlərdən» fərqli olaraq «neoklassik» iqtisadçılar iqtisadiyyatda «institusional» mühitin «təkmilləşdirilməsini» və hətta həmin mühitin evolyusiyalı və spontan formalaşma xarakterini qəbul edirlər. «Köhnə institusionalistlər» iqtisadiyyatı sosial-mədəni kontekstdə öyrənərək hər bir iqtisadi transformasiyanı sosial dəyərlərin evolyusiyasının ardınca istiqamətlənmiş və spontan olmayan proses kimi təsvir edirlər. «Yeni institusionalistlər» isə iqtisadi transformasiyanı yaxşı institusional formalardan spontan seçmə yolu ilə aparılan evolyusiyalı institusional dəyişikliklər kimi qəbul edirlər. Onlar belə hesab edirlər ki, son nəticədə bu prosesdə «təkmil» azad bazar iqtisadi modeli formalaşacaqdır.

Beləliklə iqtisadi transformasiyanın nəzəri əsaslarının qısa icmalını göstərir ki, iqtisadi reallıqları əks etdirən ən azı üç baxışlar sistemi mövcuddur. İqtisadiyyatı təsərrüfatçılıq subyektlərinin davranışı (fəaliyyəti) toplusu kimi, sərvətlərin dövriyyəsi kimi və iqtisadi institutların toplusu kimi təsvir edən baxışların hər birisi,

özlüyündə iqtisadi reallığı tam və ya əsasən əks etdirdiyini iddia edir. Lakin, fikrimizcə bu doğru deyil. Bu sistemlər əslində iqtisadi reallığın ayrı-ayrı müstəvilərdə təsvirini verir. Ona görə də daha dolğun əksətdirmə onların qarşılıqlı tamamlanması şəraitində mümkündür.

Postsosialist transformasiyanın nəticələri göstərir ki, hər bir islahat ideologiyasının konkret iqtisadi siyasətdə reallaşması, ancaq bu və ya digər istiqamətdə baş verən proseslərə hesablanmışdır. «Ağrılı müalicədə» -maliyyə sabilliyi və qiymətlərin liberallaşdırılması, sürətli özəlləşdirmə və daxili bazarın açılması; «qradualizmdə»-istehsal və məşğulluğun struktur adaptasiyası, kapitalın yaranması və sənaye siyasətinin formalaşdırılması; institusionalizmdə –mülkiyyət hüququnun təmin olunması, antiinhisar tənzimlənməsi, maliyyə bazarları infrastrukturunun inkişafı kimi konkret məqsədlər iqtisadi siyasətdə aparıcı mövqe tuturlar.

İqtisadi transformasiyanın mövcud təcrübəsinin yuxarıda sadalanan elmi-nəzəri və konkret siyasət aspektlərindən təhlilinin ümumiləşdirilməsi üçün bir-birindən əsaslı fərqlənən üç islahat təcrübəsi və müvafiq strategiyasının dərslərinə, nisbətən daha geniş, baxılmasını məqsədəuyğun hesab edirik. Belə təcrübələr kimi ən radikal, sürətli və ardıcıl transformasiya hesab olunan Çexiya respublikasında aparılan islahatlar; nəticəliliyinə və xarakterinə görə fenomenal hadisə hesab olunan Çin iqtisadi islahatları və çox böyük bir qrup postsosialist ölkəsi üçün islahatlar proqramının və islahatlar dövrü iqtisadi siyasətinin əsasını təşkil edən Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı qrupunun birgə hazırladıqları «Vaşinqton» və «Post Vaşinqton» konsensusları adlı strategiyalar seçilmişdir.

Çexiya respublikasında həyata keçirilmiş islahatlar bir neçə cəhətdən əlamətdardır. İlk növbədə islahatların sürətliliyi və ardıcılığı, onun sosial dəstəyinin kifayət qədər yüksək olması və nəhayət nəticəliliyi qeyd olunmalıdır. İndi Mərkəzi Avropanın bu kiçik ölkəsi iqtisadi gücünə, inkişaf səviyyəsinə, demokratiyanın dayanıqlığına görə, özünün, «stajlı» kapitalist ölkəsi olan, qonşularından geri qalmır. Çexiya indi NATO üzvüdür və yaxın gələcəkdə Avropa birliyinə qəbul olunacaqdır.

Çexiyada iqtisadi islahatların memarı hesab olunan sabiq baş nazir Vaslav

Klaus hesab edir ki, onun apardığı islahatlar bütövlükdə postsosialist ölkələri üçün nümunəvi strategiya ola bilər. V.Klaus Çexiya islahatların ilk mərhələsinin mühüm dərslərini ümumiləşdirərək «XXI əsr iqtisadiyyatı üçün on önəmli vəzifə» müəyyənləşdirilmişdir.

1. Çəmiyyətin həyatının fundamental dəyişməsinə doğuran islahatlar üçün, əvvəlcədən planlaşdırılmış «təmiz» iqtisadi qərarların, strategiyaların hazırlanması mümkün deyil.

2. Yenidənqurma prosesində xarici köməyin rolu keçicidir. İslahatlar daxilə yaradılmalıdır və əsasən daxili faktorlarla təmin olunmalıdır.

3. İslahatlar prosesində qiymət subsidiyası, süni tələb, dövlət himayəsi və s. əsaslanan qeyri təbii iqtisadi proseslərin qarşısını almaq olmaz. Heç bir makroiqtisadi idarə etmə, ÜDM azadılmasının, işsizliyin artmasının, qiymətlərin sıçrayışını və ya kəskin devolvasiyanı məhdudlaşdırma bilməz. Düşünülmüş makroiqtisadi siyasət yalnız hiperinflasiyanı, təkrar devolvasiyanı, və təkrarlanan büdcə defisitinin və xarici borcun artmasının qarşısını ala bilər.

4. Real həyatda əvvəlcədən müəyyənləşmiş ardıcılıqla islahat tədbirlərini görmək mümkün olmasada müəyyən makroiqtisadi qaydalara əməl olunması vacibdir. İlk növbədə müəyyən məhdudlaşdırıcı makroiqtisadi addımlar atmaqla qiymətlərin və xarici ticarətin liberallaşdırılması həyata keçirilməlidir. Bu vacib addım əmtəə və xidmətlərə real məzmun verməklə tələbin strukturunu dəyişir. İqtisadi tarazlığı yaradır və bazarı tənzimləyir. Bütün bu proseslərdə ən stabil parametr və istinad nöqtəsi mübadilə kursu olmalıdır. Hökumət islahatın bu mərhələsində bütün təsirlər və təzyiqlərə davam gətirdikdən sonra aşağıdakı istiqamətlərdə sürətli və dərinləşdirilmiş özəlləşdirmə aparmalıdır:

- a) sonrakı dəyişiklər üçün əlverişli şəraitin yaranması;
- b) həqiqi və effektiv mülkiyyətçilərin tapılması mexanizminin yaradılması;
- v) dövlət bürokratiyasının iqtisadi idarəetməyə olan iddialarına son qoyulması.

Digər mexanizmlər isə (vergi islahatı, qanunçuluğun təsbiti, bazar iqtisadiyyatının yaranması və s.) hazır olduqları məqamda sistemə qoşula bilər.

5. Ən incə məqamlardan biri makroiqtisadi siyasətdə məhdudlaşdırıcı meyardan neytral və ya ekspansionist meyara keçid zamanının müəyyənləşdirilməsidir. Mərkəzi bankın müstəqilliyi və pul dinamikasının xarakterinin dəyişkənliyi, iqtisadiyyatı inflyasiyaya doğru yönəldən, populist təsirlərə qarşı dayanmağı çətinləşdirir. Çexiya təcrübəsi sübut edir ki, ilkin mərhələdə maliyyə-pul sistemində nəzarəti zəiflədərək, Keyns tipli tələbin stimullaşdırılması siyasətini aparmaq olmaz.

6. Qiymətlərin liberallaşdırılması nəticəsində yaranacaq qiymət şoku haqda əvvəlcədən izahat aparılmalıdır. Liberallaşmadan sonrakı ilk qiymət artımı ölkədə mövcud makroiqtisadi disbalansı xarakterizə edir. Sonrakı qiymət dinamikası isə cari pul-kredit siyasətinin məhdudsiyyət dərəcəsini göstərir.

7. Mülkiyyət hüququnun strukturunu əhəmiyyətli dəyişmədən iqtisadiyyatda yenidənqurmanı həyata keçirmək olmaz. Özəlləşdirmə aparmadan iqtisadi qüvvələrin davranışında ciddi dəyişikliklər gözləmək mümkün deyildir. Özəlləşdirmə isə effektiv mülkiyyətçilərin tapılmasına istiqamətlənməli və dövlət səviyyəsində yox, mikrosəviyyədə aparılmalıdır. Özəlləşdirmə xidmətləri ancaq prosedur funksiyalarını yerinə yetirməlidir.

8. İslahat strategiyası yenidənqurmanın nəzərdə tutulmayan xərclərinin maksimal bölgüsünə əsaslanmalıdır. Bu sosial baxımdan gəlirlərin kəskin diferensiasiyasının izahı və iqtisadi baxımından səmərəsiz istehsal, ümitsiz borclar, yarımçıq investisiya liyihələri və s. dövlət büdcəsinə əlavə yük yaratmaması üçün vacibdir.

9. Xarici faktorun iştirakı yenidənqurmada vacibdir. Ancaq bu güzgü simmetriyası xarakteri daşılmalıdır. Yəni bu əlaqələr ticarət və mübadilə üzərində qurulmalıdır.

10. İslahatların müvəffəqiyyətinə onun aparıcıların inanması vacibdir. İslahat akademik problem yox, siyasi problem olduğundan geniş xalq kütləsinin dəstəyinə böyük ehtiyac vardır.

Mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatın ən sistemli, ardıcıl və uzunmüddətli transformasiya təcrübəsi Çin xalq respublikasına aiddir. XX əsrin 70-ci illərinin

ortalarından başlayan islahatlar cəmiyyətin həyatının bütün istiqamətlərini əhatə etmişdir. Özünə məxsusluğa malik sosializm qurulması məqsədinə nail olması üçün-sosialist bazar iqtisadiyyatının, dayanıqlı və stabil iqtisadi artımı təmin edən mexanizm yaradılması Çin Respublikasında iqtisadi islahatların əsas vəzifəsi elan olunmuşdur.

Uzun müddət ərzində iqtisadiyyatın islahatlaşdırılması və açılması yönündə aparılan ardıcıl dövlət siyasəti sayəsində indi Çin xalq respublikasında fenomenal iqtisadi dirçəliş əldə olunmuşdur. Ən vacibi isə odur ki, bu iqtisadi dirçəliş həqiqətən dayanıqlı və stabil artımla davam edir. Hətta 1997-1999-cu illərdəki dünya maliyyə böhtanları ölkənin iqtisadi inkişafına nəyinki mane olmamış, hətta ciddi təsir belə göstərə bilməmişdir.

Çinin iqtisadi islahatlarının xarakterik cəhətləri transformasiyanın əsas vəzifələri ilə müəyyənləşir: 1. İqtisadi sistemin planlı iqtisadiyyatdan sosialist bazar iqtisadiyyatına transformasiyası; 2. İqtisadi artımın formasının dəyişməsi-ekstensiv formadan intensiv formaya keçilməsi (Li Tein).

«Qradualsit» transformasiyanın ən yaxşı nümunəsi hesab olunan Çin islahatlarının ən ümumi prinsipini «Dövlət bazarı tənzimləyir, bazar isə müəssisələri istiqamətləndirir» kimi ifadə olunan tezis təşkil edir. Dövlətin iqtisadi funksiyalarının tədricən dəyişdirilərək, ciddi inzibati idarəetmədən dolayı tənzimləmə və nəzarətə istiqamətləndirilməsi Çində aparılan islahatlar təcrübəsinin həm də müvafiq metodoloji nümunə kimi qəbul edilməsini şərtləndirir.

Çin islahatları təcrübəsinin əsas ümumiləşdirici xüsusiyyətlərini və əslində metodoloji prinsipləri aşağıdakılar təşkil edir.

1. İslahatların strategiyası və istiqamətləri ölkənin konkret reallıqlarına əsaslanmalıdır.

2. İlk vəzifə məhsuldar qüvvələrin inkişaf etdirilməsi olmalıdır. İslahatlar iqtisadiyyatın stabilliyi və inkişafı ilə paralel getməlidir. İslahat tədbirləri müəyyənləşdirilərkən onların üç istiqamətdə – içtimai məhsuldar qüvvələrin, ölkənin iqtisadi gücünün və əhalinin həyat səviyyəsinin «artımına təsiri» əsas götürülür.

3. İslahatlar elə üsullarla aparılmalıdır ki, bütövlükdə və ayrı-ayrı mühüm istiqamətlər üzrə inkişaf təmin olunsun. Çin islahatların əhalinin geniş və hərtərəfli dəstəklənməsi şəraitində aparılır.

4. Bazar mexanizminin fəaliyyəti şəraitində, makrotənzimləmə və makronəzarət arasında münasibətlərin düzgün tənzimlənməsi vacibdir. Eyni zamanda ehtiyatların yerləşdirilməsində bazarın aparıcı rolu gücləndirilməlidir.

Əldə olunmuş fəvqaladə əhəmiyyətli nəticələrə baxmayaraq Çin iqtisadiyyatının bir sıra mühüm problemlərin həlli hələ də tapılmamışdır. Belə problemlərə kənd təsərrüfatının inkişaf səviyyəsinin aşağı olması, dövlət müəssisələrinin aşağı səmərəliliyi, regionların inkişaf səviyyəsindəki kəskin fərqlərin qalması nümunə göstərilə bilər. Bütövlükdə, Çində aparılan islahatların düzgün istiqamətliliyinə əmin olan transformasiya ideoloqları, 2010-cu ilədək olan dövrdə, islahatların davam etdirilməsi və sosialist bazar iqtisadiyyatı sisteminin formalaşdırılmasını nəzərdə tuturlar.

Bu məqsədə nail olmaq üçün iqtisadi inkişafın ümumi səviyyəsini nəzərə alaraq, islahatların dərinləşdirilməsində vacib alət sayılan elmi makroiqtisadi tənzimləmə və nəzarətin əsas prinsipləri aşağıdakılar kimi müəyyənləşdirilmişdir.

- Müxtəlif iqtisadi sektorların birgə inkişaf etdirilməsində mərkəzi həlqə ictimai mülkiyyət olmalıdır;
- Dövlət müəssisələrini islahatlaşdırılmasının dərinləşdirilməsi və müasir müəssisələr, sisteminin yaradılması prioritetə malik olmalıdır;
- Dolayı idarəetmə formalarından istifadə etməklə, hökumət funksiyaları makrotənzimləmə və makronəzarətə istiqamətləndirilməlidir;
- İqtisadi alətlərin səmərəli istifadəsi və makroiqtisadi siyasəti koordinasiya etməyə imkan verən, plan, pul dövriyyəsi və maliyyə ehtiyatlarının qarşılıqlı fəaliyyəti və asılılığını təmin edən mexanizm yaradılmalıdır;
- Sosial təminat sisteminin islahatlaşdırılmasının sürətləndirilməsi, sosial fondun vəsaitləri və əhali yığımını istifadə etməklə qocaların sosial təminat sistemi və tibbi sığorta sistemi yaradılmalıdır;

- İqtisadiyyatın açıqlığını davam etdirməklə, yerli və xarici müəssisələr üçün start vəziyyətini bərabərləşdirilməsi təmin olunmalıdır;

- İqtisadi qanunvericilik tədricən yeni iqtisadi modelə uyğunlaşdırılmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Çin təcrübəsinin yüksək iqtisadi nəticələri və elmi-nəzəri əsaslandırılmasının praqmatikliyinə baxmayaraq postsosialist ölkələr arasında bu təcrübədən yararlananlar yox dərəcəsindədir. Ölkələrin böyük əksəriyyəti ilk baxışdan daha məntiqli və ardıcıl görünən, monetarist liberallaşdırma xarakterli islahatlar yolunu seçmişlər. Fikrimizcə bunun vacib bir səbəbi, keçid ölkələrinin islahat-xərclərinin maliyyələşdirilməsində rastlaşdıqları problemlərdir. Yəni monetarist liberallaşdırma ideologiyasını qəbul edən ölkələr üçün sərfəli xarici maliyyə mənbəyinin təklif olunması, seçimdə həlledici rol oynamışdır.

1.3 Milli iqtisadiyyatın islahatlaşdırılması və ölkənin milli iqtisadi inkişaf strategiyasının reallaşdırılması istiqamətləri

Keçid prosesinin xüsusiyyətləri müxtəlif ölkələrdə iki qrup amillərlə müəyyən edilir⁴:

- Hər hansı bir ölkədə qəbul olunmuş iqtisadi dəyişikliklər paradigması, yəni ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı;
- Ölkənin iqtisadi, siyasi, ideoloji dəyişikliklərdən əvvəlki vəziyyətini müəyyən edici amillər.

Birinci qrup amillərə baxarkən, qeyd etmək lazımdır ki, XX əsr dəyişikliklər və iqtisadi fəaliyyətin islahatlarının müxtəlif «modelləri»ni təklif edən çoxsaylı iqtisadi məktəblərlə fərqlənirdi. Bizim tərəfimizdən dünya birliyi ölkələrində həmin konsepsiyaları praktiki istifadəsinin tendensiyaları tədqiq olunmuşdu. Bu

⁴ Qradov A.P. Milli iqtisadiyyat. 2-ci nəşri. («Dərslilər» Q76 seriyasından) / Rus dilindən tərcümə. Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2008. ISBN 5-469-00747-2

tədqiqatların yekunları o nəticəyə gəlirlər ki, hər hansı bir ölkənin milli iqtisadiyyatının islahatları üçün digər ölkələrin müvəffəqiyyətli islahatlar təcrübəsini tam şəkildə istifadə etmək olmaz və məhz buna görə bu tədqiqatların yekunları o nəticəyə gəlirlər ki, hər hansı bir ölkənin milli iqtisadiyyatının islahatları üçün digər ölkələrin müvəffəqiyyətli islahatlar təcrübəsini tam şəkildə istifadə etmək olmaz və məhz buna görə islahatları həyata keçirən təşkilat və qrupların hər hansı bir “modellərə” tam riayət etməkdən uzaqlaşması müşahidə olunur. İslahatlar lideri və onları dəstəkləyən alimlər, sahibkarlar, dövlət müəssisələri və sairə qruplar milli iqtisadiyyatın islahatını hazırlayaraq və ona dair real tədbirlər həyata keçirərək ya konkret «modellərin» nəzəri maddələrini ölkənin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşmaq və ya iqtisadi fəaliyyətin islahatlarını «konsolidə etmiş» konsepsiyalarını tərtib edərək müxtəlif modellərə xas olan tədbirləri kombinə etməyə çalışırdılar. Lakin konkret konseptual islahatlar sistemlərinin zəruri fərqlərinə baxmayaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki XX əsr iqtisadi məktəblərin “konvergensiya”sı prosesi templərinin tədricən artması ilə konseptual maddələrin uyğunlaşması prosesi ilə, onların müəyyən dərəcədə yeganə paradigmaya yönəldilməsi ilə xarakterizə olunur. Bununla belə dəyişikliklərin yeni paradigması qətiyyənlə müxtəlif ölkələrdə və şərtlərdə islahatçılıq fəaliyyətinə yanaşmanın vəhdətində əsaslandırılmır. Əksinə bu paradigmanın əsası dəyişikliklərin və islahatların başlanması və həyata keçirilməsi gedişində bu və ya digər ölkədə yaranan şərtlərin dəqiq təhlilinə və bu şərtlərə konkret proqramların bağlanması və onların yerinə yetirilməsi planlarına zərurətlə bağlı müddədir. Başqa sözlə, yeni paradigmanın yeganə sabit, dəyişməyən qaydası bu və ya digər ölkənin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, islahat prinsiplərinin dəyişməsinə zərurətin, hətta, belə bir təcrübənin müsbət olmasına baxmayaraq, digər ölkələrin təcrübələrinin kororanə yamsılanmasına yol verilməməsi zərurətinin təsdiq edilməsindən ibarətdir. İqtisadi dəyişikliklərin yeni paradigması «eksperimentin düzliyi» naminə bu və ya digər «modelin» nəzəri müddəalarına doqmatik riayət etməni qəbul etmir. Bu, təbii olaraq, o demək deyil ki, progressiv dəyişikliklərin təcrübəsinə tamamilə etinasız yanaşılmalıdır. Əksinə, bu təcrübə dərinə öyrənilməlidir. Digər ölkələrin əldə etdiyi həm müsbət və həm də mənfi nəticələr bu ölkələrdə və iqtisadi fəaliyyətin

üstünlük verilən morfoloqiyasının seçildiyi ölkədə yaranmış şərtlərin fərqliliyi prizmasından nəzərdən keçirilməlidir. Bütün iqtisadiyyatlar üçün xas olan ümumi hallar dəyişikliklərin nəticələrinin müsbət olduğu və bu dəyişikliklərin müsbət nəticələrinin təbiiq edilməsinin nəzərdə tutulduğu ölkələrin milli iqtisadiyyatın spesifikasiyasını xarakterizə edən xüsusi hallardan fərqləndirilməlidir.

Amillərin ikinci qrupu dəyişikliklərin başlanmasından əvvəlki müddətdə milli iqtisadiyyatın vəziyyətini və xüsusiyyətlərini qiymətləndirməyə imkan verən göstəricilərlə konkretləşdirilə bilər.

1. Milli iqtisadiyyatın inkişafının tarixi tendensiyaları:

- təhkimçilik dövrünün davam etməsi, iqtisadiyyatın inkişafının müxtəlif mərhələlərində təhkimçilik hüququ ilə bağlı dövlətin siyasəti;
- şəhər kустar istehsalatın inkişaf dinamikası;
- iqtisadiyyatın inkişafının müxtəlif mərhələlərində milli iqtisadiyyatın sex birliklərinin rolunun dəyişməsi;
- əməyin ictimai bölgüsünün səviyyəsi, tarixi retrospektivdə ictimai istehsalat prosesində kooperasiya formalarının dəyişməsi;
- retrospektivdə iqtisadi fəaliyyətin idarəedilməsi (tənzimlənməsi) ilə bağlı dövlətin rolunun dəyişməsi;
- istehsalatın mərkəzləşdirilməsi və monopolizasiya səviyyəsinin dinamikası;
- aşağıdakı sahələrdə istehsalat vasitələrinə mülkiyyət hüququnun üstünlüyə malik formalarının dinamikası:
 - sənayedə;
 - kənd təsərrüfatında.
 - təbii rəqabət üstünlüklərinin dinamikası;
 - əldə edilən rəqabət üstünlüklərinin dinamikası;
 - iqtisadi böhranların dövriliyi;
 - iqtisadi fəaliyyətin üstünlüyə malik sferalarının dinamikası;
 - milli iqtisadiyyatın sahə strukturunun dinamikası;
 - tarixi retrospektivdə əsas makroiqtisadi göstəricilərin dinamikası;

- dünya birliyində ölkənin geosiyasi mövqeyinin və iqtisadi qüdrətinin dinamikası.

2. Əhalinin əsas kütləsinin mentaliteti:

- üstünlüyə malik dini məzhəblər;
 - dinlə bağlı cəmiyyətin strukturu;
 - paternalizm və ya özünü müəyyən etməyə bağlılıq dərəcəsinə görə cəmiyyətin strukturu;

- şəxsi mülkiyyət və sahibkarlıqla bağlı cəmiyyətin strukturu;
 - kollektivçiliyə və ya fərdiliyə bağlılıq üzrə cəmiyyətin strukturu;
 - əməyin maddi və ya əxlaqi stimullarına bağlılıq üzrə cəmiyyətin strukturu;
 - millətin mədəni irsi ilə bağlı cəmiyyətin strukturu;
 - təhsil səviyyəsi ilə bağlı cəmiyyətin strukturu;
 - öz uşaqlarının təhsil səviyyəsi ilə bağlı cəmiyyətin strukturu;
 - məcburi işsizliklə bağlı cəmiyyətin strukturu;
 - milli iqtisadiyyatda böhran əlamətlərinin təsiri altında peşənin dəyişdirilməsinə zərurətlə bağlı cəmiyyətin strukturu;

- ölkədə hüquqi dövlətin yaradılmasına zərurətlə bağlı cəmiyyətin strukturu;
 - öz mülki hüquqlarını müdafiə etməyə hazırlıq dərəcəsi üzrə cəmiyyətin strukturu;

- öz maraqlarının mühafizəsi üçün qruplara, assosasiya və partiyalara birləşmə ilə bağlı cəmiyyətin strukturu;

- millətçiliyə, şovinizm və irqçiliyə bağlılıq üzrə cəmiyyətin strukturu;
 - xeyriyyəçilik və sosial cəhətdən zəif qruplara və ya ayrıca fərdlərlə bağlı cəmiyyətin strukturu.

3. Ölkənin iqtisadi-coğrafi və geosiyasi mövqeyi:

- yerləşməsinin xüsusiyyətləri;
 - milli iqtisadiyyatın sahələri üzrə ölkə daxilində əməyin

- ərazi bölgüsünün xüsusiyyətləri; ölkədə strateji resursların olması və onların ərazi üzrə ölkədə daxili geosiyasi vəziyyətin xüsusiyyətlərinə görə regionların təsnifatı;

- faydalılıq (rentalıq) dərəcəsi üzrə regionların təsnifatlaşdırılması;

- mövqeyin potensialına (sahibkarlıq üçün perspektiv imkanlarına) görə regionların təsnifatlandırılması;

- regional iqtisadiyyat müəssisələrinin rəqabət üstünlüklərinin saxlanması üçün şərtlərin xüsusiyyəti üzrə regionların təsnifatlandırılması;

- ölkənin regionları üzrə təbii şəraitlərin müxtəliflik dərəcəsi əhalinin həyat fəaliyyətinə təsir dərəcəsinə görə regional struktur: ekstremal diskomfort, prekomfort və komfortlu ərazilərin nisbəti;

- ölkənin regionları üzrə əhalinin məskunlaşma strukturu,

- əhalinin sıxlığı, şəhərlərdə əhalinin cəmlənməsi;

- ölkənin regionları üzrə əhalinin demoqrafik strukturu;

- ölkənin regionları üzrə əhalinin etnik strukturu;

- ölkənin regionları üzrə əhalinin sosial strukturu;

- ölkənin regionları üzrə əhalinin təhsil-ixtisaslaşma strukturu;

- ölkənin regionları üzrə milli iqtisadiyyatın islahatları ilə bağlı «əhalinin keyfiyyəti»;

- dünya birliyində ölkənin xarici geosiyasi mövqeyinin xarakteri, «tellurokraliyaya» (quru qüdrəti), «tallasokraliyaya» (dəniz qüdrətinə) və ya «sahil zonasına» (Heratland, World Island, Rimland) bağlılıq;

- dünya iqtisadi sistemində milli iqtisadiyyatın üstünlük təşkil etmə dərəcəsi;

- ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin səviyyəsinin inteqral qiymətləndirilməsi.

4. İslahatdan qabaqkı iqtisadi vəziyyətin xüsusiyyəti:

- milli iqtisadiyyatın idarəedilməsi formaları üzrə ÜDM-in

- strukturu (direktiv dövlət planlaması əsasında əldə olunan ÜDM-in payı; iqtisadi fəaliyyət üzərində qarışıq nəzarət əsasında əldə olunan ÜDM payı);

- milli iqtisadiyyatın idarəedilməsi formaları üzrə ÜDM-in müəyyən sahəyə aid strukturu;
- əməyin ödənilməsi formaları üzrə (milli iqtisadiyyatın formaları üzrə) heyətin strukturu (oturaq, vaxt hesabla verilən, vəzifə maaşları, əlavə maddi stimullar);
- birbaşa və ya dolayısı vergilərin nisbəti üzrə hüquqi və fiziki şəxslərə vergi tətbiq edilməsi strukturu;
- ümumi gəlirlərində hüquqi və fiziki şəxslərin vergi və ya digər məcburi ödənişlərinin payı;
- nağd və nağdsız ödənişlər üzrə pul dövriyyəsinin strukturu.

5. İslahatdan əvvəl ictimai və hökumət qaydalarının xüsusiyyəti:

- seçki ilə və ya ali rəhbər orqanlar tərəfindən «təyinedilmə» üzrə ölkənin inzibati hissələrində icra hakimiyyəti strukturu;
- milli və «məhəlli» prinsiplər üzrə ölkənin inzibati bölgüsü strukturu;
- ölkənin siyasi elitesini real olaraq formalaşdıran partiya və ictimai təşkilatların strukturu (milli iqtisadiyyatın islahatlarından əvvəl gələn qanunvericilik hökuməti orqanlarının seçilməsində bu və ya digər partiya və ya ictimai təşkilatlara öz səsini vermiş seçicilərin payı üzrə);
- seçki qanunvericiliyinin əsasında duran prinsiplər üzrə
- qanunvericilik hakimiyyəti orqanlarının strukturu (majoritar sistem və ya partiya siyahısı sistemi üzrə islahatların başlanması anına seçilmiş deputatların nisbəti);
- mərkəzdə və ya milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anından əvvəl seçkilərdə bir seçki dairəsindən namizədlilik irəli sürülən «yerlərdə» hakimiyyətin qanunvericilik orqanlarına deputatlarığa namizədlərin orta sayı;
- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına «mərkəz» və ölkənin inzibati hissələrinin (federasiya olduqda, federal və ya regional büdcələrin payı üzrə) büdcələrinin payı üzrə ölkənin birləşdirilmiş dövlət büdcəsinin strukturu;

- dövlət idarəetmə forması (monarxiya, prezident respublikası, parlament respublikası).

6. İslahatdan əvvəlki müddətə ölkə əhalisinin əksəriyyətinin

- həyat səviyyəsi və keyfiyyəti:
- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına «istehlak səbətinə» daxil edilmiş məhsulların dəsti üzrə əhalinin gəlirlərinin alıcılıq imkanı;
- əhalinin gəlirlərinin differensasiya dərəcəsi (milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəl Çin əmsalının qiymətinin dinamikası);
- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəl qabaqcıl sənaye inkişafına malik ölkələrlə müqayisə edildikdə gündəlik tələbat və uzunmüddətli istifadə malları ilə ölkə əhalisinin təmin olunması dərəcəsini xarakterizə edən göstəricilərin dinamikası;
- ölkənin iqtisadi rayonlarında sosial infrastrukturun xüsusiyyətləri (mövcud inzibati bölgü üzrə);
- məhsulların bu qurupu üzrə milli iqtisadiyyat tərəfindən istehsal olunan (natura və qiymət ifadəsində) dünya səviyyəsinə (Avropa) uyğun olan gündəlik tələbat və uzunmüddətli istifadə olunan malların daha geniş yayılmış qrupları üzrə malların payı;
- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəl milli iqtisadiyyatın real sektorunun işçilərinin orta əmək haqqının dinamikası;
- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəlki müddətə mal və xidmətlərə qiymətlərin səviyyəsinin dinamikası;
- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına müvafiq qruplarda mal və xidmətlərin ümumi həcmi üzrə tələbatın təklifi üstələdiyi «defisit» mal və xidmətlərin payı;
- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına mal və xidmətlərin ümumi realizasiya həcmində rasion tətbiq etmə mexanizminin fəaliyyətinin əhatə etdiyi mal və xidmətlərin payı;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəlki müddətə orta aylıq əmək haqqının səviyyəsinin dəyişməsi templərinin və mal və xidmətlərə qiymətlərin səviyyəsinin dəyişməsi tempi arasında nisbət;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəlki müddətə ali və orta təhsil müəssisələrində dövlət təqaüdlərinin, tələbələrə stipendiyaların səviyyəsinin dəyişməsi dinamikası;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəlki müddətə ölkə əhalisinin fəal hissəsinin məşğulluq səviyyəsinin dinamikası;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəlki müddətə ölkədə və qabaqcıl sənaye inkişafına malik ölkələrdə adambaşına düşən milli gəlirin müqayisəli səviyyəsinin dinamikası;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına ölkənin və sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin hərbi-sənaye kompleksinin maliyyələşdirilməsinə və güc strukturlarının təmin edilməsinə sərf olunan ÜDM payı;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına ölkənin və sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin aqrar-sənaye kompleksinin maliyyələşdirilməsinə sərf olunan ÜDM payı;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına ölkənin və sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin adambaşına düşən səhiyyə sistemində sərf olunan dövlət və şəxsi xərclərin (ÜDM payı) müqayisəli səviyyəsinin dinamikası;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına ölkənin və sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin adambaşına düşən təhsilin bütün növləri üzrə sərf olunan dövlət və şəxsi xərclərin (ÜDM payı) müqayisəli səviyyəsinin dinamikası;

- ölkənin və sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin orta həyat səviyyəsinin dinamikası;

7. Milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına əldə olunan istehsalat aparatının inkişaf səviyyəsi:

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəlki müddətə milli iqtisadiyyatın müəyyən sahəyə aid olan sahə strukturunun dinamikası;

- dövlət təsnifatlandırmasında qeydə alınmış geniş sahə (milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələr) qruplarının sayı;
- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəlki müddətə milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üzrə differensasiya ilə ÜDM həcmində artım tempi;
- ölkənin iqtisadi rayonlarının sahə strukturu (qüvvədə olan inzibati bölgü üzrə);
- ölkənin iqtisadi rayonlarının istehsal infrastrukturunun xarakteristikası (mövcud inzibati bölgü üzrə);
- ixtisaslaşma dərəcələri üzrə sənaye müəssisələrinin strukturu;
- istehsalatın həcminə görə sənaye müəssisələrinin strukturu;
- monopoliyaçı-müəssisələrdə yaranan ÜDM payı;
- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəlki müddətə texnoloji avadanlıqlar parkının yaş strukturunun dinamikası (milli iqtisadiyyatın sahələri üzrə);
- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına avadanlıqların ümumi parkında idxal olunan ümumi avadanlıqların payı (milli iqtisadiyyatın sahələri üzrə);
- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına avadanlıqların ümumi parkında idxal olunan bərk avtomatlaşdırılmış avadanlıqların (RPI dəzgahlarının) payı (milli iqtisadiyyatın sahələri üzrə);
- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına təhsil səviyyəsi üzrə kadr potensialının strukturu (milli iqtisadiyyatın sahələri üzrə);
- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəlki müddətə ixtisaslaşma və hazırlığın yüksəldilməsinə sərf olunan kadr ehtiyatlarının payı;
- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəlki müddətə kadr potensialının yaş strukturunun dinamikası;
- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına sənaye müəssisələrinin işdən azad olunan və yenidən işə cəlb olunan rəhbər işçilərinin sayının nisbəti;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına ölkədə və sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə ehtiyatların istifadə səmərəliliyinin müqayisəli göstəriciləri;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına milli müəssisələrin istehsal etdiyi (mal və xidmət qrupları üzrə) rəqabətqabiliyyətli məhsulların payı.

8. Milli iqtisadiyyatın rəqabət aparən üstünlüklərinin əldə edilməsi üçün ilkin şərtlərin mövcudluğu:

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına istehsalat infrastrukturunun inkişafına istiqamətləndirilən ÜDM payı;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına əsaslı elmi araşdırmaların inkişafına istiqamətləndirilən ÜDM payı;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına sahibkarlığa qanunverici dövlət dəstəyinin mövcud olması (Vergi Məcəlləsi, Torpaq Məcəlləsi);

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına antiinhisar qanunvericiliyinin mövcud olması;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına istehlakçıların hüquqlarını müdafiə edən qanunvericiliyin olması; milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına müəyyən sahəyə aid kəsimdə mal və xidmət qrupları üzrə ixrac-idxal əməliyyatlarının strukturu;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına müəyyən sahəyə aid kəsimdə mal və xidmət qrupları üzrə ixrac-idxal əməliyyatlarının (azad ticarət və proteksionizm) gömrük tənzimlənməsinin (gömrük tariflərinin səviyyəsi) xüsusiyyəti;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına (müəyyən sahəyə aid kəsimdə) ixrac yönümlü və idxal fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrdə formalaşdırılan ÜDM payı

- sahibkarlıq mühitinə əlverişli şəraitin yaradılması dərəcəsi üzrə ölkənin iqtisadi rayonlarının strukturu (rayonların ümumi sayında potensial əlverişli sahibkarlıq mühitinin payı);

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına ümumi idxal həcmində idxal olunan strateji resursların (resursların növü üzrə) payı;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına ümumi idxal həcmində ixrac olunan strateji resursların (resursların növü üzrə) payı;

9. Ölkənin investisiya imkanları

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına əmanətlərə ölkə əhalisinin meyli;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına əmanətlərin ümumi həcmində ölkə əhalisinin müddətli əmanətlərinin payı;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəlki müddətə ölkənin qızıl valyuta ehtiyatlarının dinamikası;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına milli iqtisadiyyata istiqamətləndirilən sərmayələrin ümumi həcmində xarici investisiyaların həcmi;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına milli iqtisadiyyata qoyulan dövlət və xarici sərmayələrin sahə strukturu;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəlki müddətə sərmayə kompleksinin ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına istiqamətləndirilən ÜDM payının dinamikası;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəlki müddətə «prestij» xüsusiyyətli investisiya layihələrinə (kapital qoyuluşlarının real iqtisadi faydalı iş əmsalı olmadan) ÜDM payının dinamikası;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına ölkənin dövlət büdcəsinin sərfiyyat hissəsinə olan daxili borcun böyüklüyünün nisbəti;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına ölkənin dövlət büdcəsinin sərfiyyat hissəsinə olan xarici borcun böyüklüyünün nisbəti;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına xarici və daxili borcun ödənilməsinə istiqamətləndirilən ÜDM payı;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanmasından 5 il əvvəlki müddətə ssuda faizinin həcmnin dinamikası;

- milli iqtisadiyyatda islahatların başlanması anına milli iqtisadiyyata qoyula bilər xarici dövlətlərə əvəllər verilmiş kreditlər üzrə xarici debitor borcunun həcmnin nisbəti.

Təqdim olunan göstəricilərin ümumi cəmi milli iqtisadiyyatda islahatların keçirilməsi nəzərdə tutulan ölkənin «portretini» əks etdirir. Belə bir «portretin» ətraflı tədqiqi belə bir ölkə üçün daha əlverişli iqtisadi mühitin seçilməsinə imkan verir. Belə bir tədqiqatın əsas tərkibini bu və ya digər iqtisadi quruluşa aid şərtlərlə bağlı islahatların başlanması anına ölkədə yaranmış şəraitin uyğunluğunun müəyyən edilməsi təşkil edir.⁵

Bütün iqtisadi islahatlar hər hansı bir dərəcədə iqtisadi agentlərin fəaliyyətinin tənzimlənməsində dövlətin rolunun gücləndirilməsinə və ya azaldılmasına yönəldilmişdir. Adam Smitin dövlətin iqtisadiyyata aktiv sürətdə müdaxilə etməsini inkar edən «bazarın görünməz əli»ndən başlayaraq, S. M. Keynsin dövlətin tənzimlənməsinin zərurəti iddiaları, ABŞ prezidenti Guverin «neytral» ABŞ prezidenti dövləti və F. D. Ruzveltin «yeni kursu», «reyqanomika» və onun dövlətin «əkstənzimlənməsi», fransız «dirijizmi» və ingilis «tetçerizmi» və nəhayət, SSRİ-nin və faşist Almaniyasının iqtisadiyyatın mərkəzi idarəetməsi və L. Erxandın, Y. T. Qaydarın liberalist islahatlarınadək.

Bütün bu dəyişikliklər problemin artıq dərəcədə mürəkkəbliyini sübut edir. İqtisadi islahatların tarixindən yeganə nəticə etmək olar ki, müxtəlif ölkələrdə onların tarixi inkişafının müxtəlif mərhələlərində, dövlətin iqtisadi fəaliyyətdə müxtəlif dərəcədə iştirakı milli iqtisadiyyatın vəziyyətindən asılı olan hər hansı bir strateji məqsədlərə nail olmağına da köməklik edir və ya çətinlik törədirdi.

İqtisadi siyasi və ideoloji sahədə kardinal dəyişikliklər zamanı, yeni iqtisadi, dövlət və ictimai düzümə keçid dövründə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin məqsəduyğun dərəcəsini təyin etmək ən mürəkkəb məsələdir. Bu dövr keçid dövrü adını alır, iqtisadi fəaliyyətin vəziyyəti isə - keçid iqtisadiyyatı.

⁵ Qradov A.P. Milli iqtisadiyyat. 2-ci nəşri. («Dərslilər» Q76 seriyasından) / Rus dilindən tərcümə. Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2008. ISBN 5-469-00747-2

Hər bir iqtisadi düzümdən digərinə keçid iqtisadi fəaliyyətin morfoloqiyasında mühüm dəyişikliklərlə müşahidə olunur. Nəinki mülkiyyət formaları, institusional sistem, dövlətin iqtisadi fəaliyyətə təsiri metodları, hətta istehsalın və məşğulluğun strukturu, və ən vacibi insanların psixoloqiyası dəyişilir və bu dəyişikliklər həm iqtisadiyyatın mərkəzi idarəetməsindən bazar mexanizmlərinə, həm əksinə, bazar mexanizmindən mərkəzi idarə etmə prinsiplərinə əsaslanan mexanizmlərinə keçid zamanı baş verirlər.

Bu dəyişikliklər uzun müddət ərzində baş verir və müxtəlif ölkələrdə bir neçə ildən onilliklərə qədər çəkə bilər. Bu iqtisadiyyatın əvvəlki vəziyyətindən ölkənin ictimai və dövlət quruluşundan fəaliyyət göstərən düzüm və qarşıdan gələn düzüm arasında fərqlərin əhəmiyyətindən asılıdır.

Keçid prosesi adətən 3 mərhələdən ibarətdir. Birinci – sabitləşdirilmə fazası və ya böhran fazası. Onun məqsədi əvvəlki iqtisadi qurumun nəticələrinin aradan qaldırılmasından ibarətdir, keçid prosesi adətən 3 mərhələdən ibarətdir, bu da təbii ki, milli iqtisadiyyatda böhranın yaranması ilə bağlıdır. İkinci - yeni iqtisadi qurumun formalaşması; onun məqsədi yeni qurumun formalaşması üçün ilkin konstitusional şəraitlərin yaradılmasından ibarətdir (yeni institusional mühitin yaradılması). Üçüncü – struktur yenidənqurma fazası; onun məqsədi isə – yeni strateji sosial-siyasi və iqtisadi məqsədlərə uyğun olan milli iqtisadiyyatın sahə, regional, sosial strukturunun vəziyyətinə gətirən dövlətin milli iqtisadiyyata tənzimləndirici təsiri.

Beləliklə, keçid prosesi dedikdə iqtisadi fəaliyyətin morfoloqiyasının dəyişdirilməsi, onun dövlətin sosial-siyasi məqsədlərinin iqtisadi, dövlət və ictimai durumunun dəyişikliklərilə bağlı olan köklü dəyişikliklərinə uyğunlaşması deməkdir.

Bir çox ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi inkişafa ancaq onun maddi bazasının möhkəmləndirilməsi yolu ilə deyil, eyni zamanda insanların düşüncəsində, davranışında, onların bir-biri ilə ünsiyyət üsullarında baş verən əsaslı dəyişikliklər hesabına da nail olmaq olar. Belə ki, bəzən mövcud adətdən, ənənədən imtina iqtisadi inkişafın mühüm ilkin amilinə çevrilə bilər. Məlumdur ki, iqtisadi inkişafın kəmiyyətə qiymətləndirilməsinin ən çətin problemlərindən biri iqtisadi inkişafda yuxarıda qeyd olunan amillərin rolunun müəyyənləşdirilməsi məsələsidir. Bununla

bağlı «Ekonomiks»də qeyd olunur ki, «ayrı-ayrı fərdlər və sosial qruplar nə istəyirlər, həqiqətən onlar köhnədən imtina edib, yeninin tətbiqi üzərində gərgin çalışırlar. Bu baxımdan onlar iqtisadi artıma mane olan sosial, mədəni, siyasi amilləri aşağıdakı qruplara bölürlər: Ölkə daxilində hakimiyyət uğrunda mübarizə; Cəmiyyətin mövcud sisteminin xarakteri; Neqativ dini adət və ənənələr;

Bütün bunlar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, keçid şəraitində həyata keçirilən iqtisadi islahatlar zamanı yeni yaradılan iqtisadi sistemin siyasi, ideoloji əsasları ilə iqtisadi təfəkkür tərzinin paralel təşəkkülünə çalışmaq lazımdır. Bu problem keçid dövrünü yaşayan Azərbaycan üçün ona görə xüsusi əhəmiyyətlidir ki, bu gün bizim ölkəmiz zəif inkişaf etmiş, keçid iqtisadiyyatına malik, qloballaşan dünya proseslərinə qovuşan, nəhayət ərazisi işğala məruz qalan və müvafiq sürətdə hərbi vəziyyətdə olan bir dövlət kimi xarakterizə oluna bilər. Başqa sözlə, Respublikamızın mövcud siyasi-iqtisadi reallıqları klassik prinsiplərdən fərqli özünə məxsus spesifik ideologiyanın və iqtisadi düşüncə tərzinin formalaşdırılmasını tələb edir.

Xalqımızın əsrlər boyu arzu, istək və mübarizəsindən yaranan Azərbaycanın müstəqil dövlətə çevrilməsi və yeni iqtisadi sistemə keçməsi prosesi təəssüf ki, respublikamızda milli münasibətlərin kəskinləşməsi, torpaqlarımızın 20 faizdən çox hissəsinin işğal olunması, milyondan yuxarı əhəlinin qaçqın vəziyyətinə düşməsi ilə müşahidə olunmuşdur. Digər tərəfdən, bazar münasibətlərinə keçidin ilkin mərhələsində əsaslı iqtisadi islahatların aparılmasının taktika və strategiyasında buraxılan kobud səhvlər nəticəsində sosial-iqtisadi böhranın kəskin dərinləşməsi ilə bu proseslərin eyni vaxtında düşməsi müstəqillik, yeni iqtisadi sistem haqqında xalqımızda milli ideologiyanın formalaşmasına mənfi təsir göstərmişdir. Bütün bunlarla yanaşı keçid mərhələsində respublikamızda milli ideologiyanın, iqtisadi təfəkkür tərzinin formalaşmasına müxtəlif ictimai hərəkətlərin, partiyaların hakimiyyət uğrunda apardığı mübarizənin nəticəsində siyasi hakimiyyətin tez-tez dəyişməsinin neqativ təsirini, habelə xalqımızın uzun müddət ictimai mülkiyyətin, inzibati-amirlik sisteminin hökmranlığı şəraitində unitar dövlətin tərkibində yaşadığını da qətiyyənlə nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, keçid şüuru özündə köhnə sistemin sosial baxımdan məlum üstünlüklərini saxlamaqla yanaşı, müəyyən sosial qrupların iqtisadi davranışında yeni bazar prinsipləri yaramağa başlasa da, lakin onların hökmran münasibətə çevrilməsinə imkan verən zəruri iqtisadi-sosial institutlar hələ tam fəaliyyət göstərmir. Beləliklə, ictimai mühitin yaranmadığı şəraitdə fəaliyyət göstərən keçid şüurunun mövcudluğu insanlarda sovet cəmiyyətinə xas prinsip, adət və ənənələrin qalması ilə izah olunmalıdır.

Belə bir şəraitdə son illərdə əhalinin iqtisadi şüurunda maraqlı bir meyli müşahidə olunur. İnsanların xeyli bir hissəsi bir tərəfdən respublikamızın bazar münasibətlərinə keçidin əleyhinə olmadıqları halda, onlar bazar münasibətlərinin bərqərar olmasını adətən istəmirdilər. Başqa sözlə, əhali sərbəst istehlak bazarı olmasını, daşınmaz əmlakı sərbəst alıb-satmaq istəyir, digər tərəfdən bu mərhələdə dövlətin sosializmdəki funksiyalarının qalmasını istəyir, bir sözlə bazara sanki «kapitalizmsiz» keçmək istəyirdilər.

Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi, siyasi və ideoloji islahatların uğurluluğunun təmin edilməsinin mühüm şərtlərindən biri də həmin proseslərin beynəlxalq miqyasda müdafiə olunmasıdır. Bütün bunlar onu göstərir ki, milli ideologiya əsasında milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması problemləri milli mənafeələr əsas götürməklə yanaşı xarici, siyasi amilləri, ümumbəşəri dəyərləri nəzərə alaraq onlara sistem halında həll edilməlidir. Müasir sosial-iqtisadi proseslərin qiymətləndirilməsinə keçmiş, hətta dünənki, meyarlarla, standartlarla və düşüncə tərzilə yanaşılması cəmiyyəti böyük mənfəət sosial-iqtisadi nəticələr verə biləcək yanlış inkişaf istiqamətlərinə apara bilər.

Cəmiyyətin gələcək inkişafı və mütərəqqi iqtisadi tərəkür tərzinin formalaşması baxımından ən təhlükəli hal iqtisadi siyasətin primitiv kütləvi şüur, populist çıxışlara əsaslanan «siyasətçilərin», «ideoloqların» təsiri altında formalaşması və yaxud da iqtisadi islahatların real iqtisadi mühiti, imkanı, milli xüsusiyyətləri, habelə böhranlı iqtisadiyyatın fəaliyyət qanunauyğunluqlarını nəzərə almadan onun mücərrəd nəzəri müddəalar, prinsiplər əsasında həyata keçirilməsi cəhdi idi.

Keçid mərhələsində iqtisadi inkişaf prosesini, həyata keçirilən iqtisadi siyasətin real nəticələrini proqnozlaşdırmaq çox çətin bir məsələdir. Bir tərəfdən artım

sürətini və yaxud sabitləşmə səviyyəsini, qiymətin artım səviyyəsini, xərclərin dinamikasını düzgün hesablamaq və proqnozlaşdırmaq mümkün olmur. Digər tərəfdən, iqtisadi islahatlar yolunu keçmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, eyni xarakterli iqtisadi tədbirlər bir çox hallarda ölkənin inkişaf səviyyəsindən, islahatlara hazırlığından, makroiqtisadi və siyasi sabitləşmə vəziyyətindən, əhalinin bu prosesləri nə dərəcədə müdafiə etməsindən, dövlətin apardığı iqtisadi siyasətin ardıcılığı, milli psixologiya və iqtisadi təfəkkürün səviyyəsindən, nəhayət, hökumətin iradəsindən asılı olaraq müxtəlif nəticələr verə bilər.

Bu işə, öz növbəsində həyata keçirilən iqtisadi siyasətin real olmasını tələb edir. O, da aydındır ki, məqsədli funksiya konsepsiyası olmadan real iqtisadi siyasəti əslində formalaşdırmaq mümkün deyildir. Məqsədli funksiya konsepsiyası bu gün həyata keçirilməsi mümkün olan məqsədin optimal səviyyəsini, onların reallaşdırılması mexanizmi və strukturunu, sosial- iqtisadi problemlərin həllinin üstün istiqamətlərini özündə əks etdirməlidir.

FƏSİL II. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ İSLAHATLAŞDIRILMASINI ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR VƏ AZƏRBAYCANDA REALLAŞDIRILAN İQTİSADİ İSLAHATLAR STRATEGİYASININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1 Azərbaycan iqtisadiyyatının islahatlaşdırılmasını şərtləndirən amillər və Azərbaycanda həyata keçirilən struktur islahatlarının əsas istiqamətləri

Aydındır ki, Sovet dövründə, başqa sözlə inzibati - amirlik sistemi şəraitində Azərbaycanda və digər post sovet respublikalarda sağlam milli iqtisadiyyatdan söhbət gedə bilmədiyi kimi, milli ideologiyanın da, onun tam mövcudluğundan söhbət gedə bilməzdi. Qeyd etmək lazımdır ki, ideologiyanın mahiyyəti hər şeydən əvvəl mülkiyyətin hakim formaları, milli mənafe, ictimai-iqtisadi sistemin tətbiqi ilə açılır. Bu baxımdan milli iqtisadiyyatla milli ideologiyanın real qarşılıqlı əlaqə və təsirqə formalaşdığı təqdirdə normal sosial -iqtisadi quruluş təşəkkül tapar.

Öz növbəsində milli iqtisadiyyatın inkişafında milli ideologiyanın, iqtisadi tərəkür tərzinin təsirinin səmərəliliyinin artırılması həlledici dərəcədə ölkədə iqtisadi, siyasi, mənəvi və s. amillərin formalaşması xarakterinə güclü təsir göstərən şəxslərin, sosial qrupların və bütünlükdə millətin özünün, eləcədə hər bir vətəndaşın gələcək nəsillər qarşısındakı məsuliyyətini necə dərk etməsindən və nəhayət həmin maraqlara, mənafeələrə necə xidmət etməsindən bilavasitə asılı olur.

Başqa sözlə, iqtisadi islahatların seçilən modeli çox dərin iqtisadi zidiyyətləri özündə təcəssüm etdirən keçid iqtisadiyyatı, milli həmrəyliyi təmin etmək və yaxud parçalamaq gücünə malik olur. Məlumdur ki, zidiyyətlərin mövcudluğu heç də hələ cəmiyyətdə qarşı durmanın güclənməsi və yaxud onun həll edilməz olması demək deyildir. Əsas problem, sistemin transformasiyası gedişində aparılan iqtisadi islahatların nə dərəcədə cəmiyyətin ümum milli maraqlarına və əhalinin böyük hissəsinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət etməsindən asılıdır. Bu baxımdan, hər hansı bir ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatların milli reallıqları və xüsusiyyətlərin nəzərə alınması prinsiplial əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, Y. Olseviç çox haqlı olaraq qeyd edir. «...ayrı-ayrı təbəqələrin maraqlarını ifadə edən istiqamətli məktəblərdən fərqli olaraq iqtisadi fikrin milli məktəbi, ümumən milli maraqlardan çıxış edir».

Hər bir ölkənin iqtisadi fəaliyyəti hər şeydən əvvəl, müəyyən obyektiv, tarixi və iqtisadi qanunauyğunluqlarla müəyyən olunur. Bununla belə, ayrı-ayrı ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadiyyatın real inkişafı özünün tarixi keçmişi və gözlənilən gələcəyindən müəyyən dərəcədə asılı olsa da, digər tərəfdən həmin proseslər daha çox fəaliyyətdə olan başlıca subyektlərin, dövlət, müəssisə, firma və vətəndaşların

ümumi səyinin nə dərəcədə iqtisadi inkişafa istiqamətləndirilməsindən, onların mənafeələrinin uzlaşdırılmasından başqa sözlə, iqtisadi siyasətdən çox asılı olur.

Bütün bunlarla, iqtisadi ədəbiyyatda xalq demokratiyası adlandırılan Şərqi Avropa ölkələri əyani misal ola bilər.

Yeni iqtisadi sistemə keçid şəraitində həyata keçirilən iqtisadi islahatların uğurluluğunun təmin olunmasının mühüm şərtlərdən biri də həmin tədbirlərin sosial bazasının, başqa sözlə sahibkarlıq təbəqəsinin formalaşdırılması ilə bağlıdır. Çünki, normal sahibkarlıq fəaliyyəti kimi heç nə cəmiyyətin üzvlərinin həmrəyliyini təmin edə bilməz. Belə ki, bu amil ölkədə müxtəlif təbəqələrin iqtisadi maraqlarının uzlaşdırılmasının çox mühüm vasitəsidir.

İqtisadi müstəqillik əldə etdikdən sonra, dərin sosial-iqtisadi böhran keçirən hər bir ölkə üçün bütün səviyyələrdə məlum belə bir fəlsəfi ideya, iqtisadi təfəkkür hökmran mövqeyə malik olmalıdır ki, inkişaf və ya ümumiyyətlə irəliləyişə doğru hərəkət, milli sərvətlərin istismarı və yaxud da resurs sahəsindəki üstünlüklərimizin reallaşdırılması deyil, millətin gələcək inkişafı naminə maddi nemətlər bolluğu yaradılması uğrunda qeyri-münasib sosial, iqtisadi, siyasi, geosiyasi şəraitlə mübarizə tarixi olmalıdır.

Milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında ayrı-ayrı amillərin rolunu müəyyən etmək üçün iqtisadi ədəbiyyatda onlar əsas və tərəqqi amillərinə bölünür.

Son illərin təcrübəsi göstərir ki, hər hansı bir ölkədə əsas amillərinin kifayət qədər mövcudluğu hələ həmin üstünlüklərin avtomatik reallaşmasını təmin etmir. Son nəticədə, üstünlüklərin maddiləşməsi hər bir konkret dövrdə dövlətin yetirdiyi iqtisadi siyasətin xarakteri, xalqın iqtisadi təfəkkür tərzilə yanaşması, həlledici dərəcədə mövcud ictimai-siyasi mühitdən asılı olur.

Mühüm məsələlərdən biri də böhrandan çıxış, sabitləşmə və bazara keçid tədbirlərinin tarazlığının gözlənilməsi məsələsidir. Elə etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsinə yönəldilən cari kredit-pul və büdcə-vergi siyasəti mümkün qədər uzunmüddətli iqtisadi artımın təmin edilməsi, bazar münasibətlərinə keçid və milli iqtisadiyyatın formalaşmasının strateji prinsiplərinə xələl gətirməsin. Keçid mərhələsində qanunvericilik aktları, bazar subyektlərini «oyun qaydaları»nın

müəyyən etməklə yanaşı daha çox mülkiyyət münasibətlərinin dəyişməsi ardıcılığını, başqa sözlə, ictimai mülkiyyətin xüsusi mülkiyyətə çevrilməsi mexanizmini, qaydasını, formasını müəyyənləşdirməli, yeni mülkiyyət strukturlarında dövlətin, ayrı-ayrı şəxslərin, ictimai təşkilatların və s.-nin optimal səviyyədə iştirakının payının müəyyənləşdirilməsinə yönəldilməlidir

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı dövlət müstəqilliyinin bərpası ərəfəsində, inkişaf etmiş istehsal və qeyri-istehsal sferaları, o cümlədən - çox sahəli sənaye, kənd təsərrüfatı istehsal infrastrukturunu - tikinti, nəqliyyat, rabitə və həmçinin sosial infrastrukturunu - elm, təhsil, səhiyyə kimi iri, sahə və komplekslərindən ibarət idi.

Respublikada 1990-cı ildə (qüvvədə olan faktiki qiymətlərlə) – 14,7 mlrd. rubl, adambaşına düşən miqdar hesabı ilə isə 2,1 min rubl ümumi milli məhsul istehsal olunmuşdur.

Ümumi milli məhsulunun təqribən - 79%-i istehsal sferasında, o cümlədən sənaye - 37,1%, kənd təsərrüfatı - 23,3%, tikinti - 8,3%, nəqliyyat və rabitə - 4%, ticarət, maddi-texniki təchizat, tədarük və digər istehsal sahələri- 6,4%, 21%-i isə xidmət sferası sahələrində istehsal olunmuşdur.

1970-1990-cı illəri əhatə edən iyirmi ildə respublikada istehsal sahələri sür'ətli inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycan iqtisadiyyatında istehsalın və onun sahə quruluşunun inkişafını xarakterizə edən mə'lumatlar Cədvəl 1.1-də verilmişdir.

Bu dövrdəki iqtisadi inkişaf bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malik olmaqla qeyri-bərabər sür'ətli iki mərhələdən keçmişdir.

Respublikada iqtisadi artımın 1961-1970-ci illərdəki 5,2%-lik orta sür'əti 1971-1980-cı illərdə 7,4%-ə qalxmışdır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, bu «keçmiş İttifaq» respublikaları arasında ən yüksək göstəricilərdən biri idi. Lakin sonrakı onillikdə respublikada iqtisadi artım sür'əti əvvəlcə kəskin şəkildə azalmış (belə ki, 1981-1985-ci illərə səviyyəsi 4,9%-ə enmiş), 1986-1990-cı illərdə isə istehsalın mütləq həcmi, orta hesabla ildə - 5,6% sür'ətlə azalmağa başlamışdır.

İstehsal sferası sahələrinin respublikanın iqtisadi inkişaf sür'ətinə tə'siri də eyni dərəcədə olmamışdır.

1981-1985-ci illəri əhatə edən dövrdə, respublikada, milli gəlirin artımı 19,3% təşkil etmişdir. Bu artımın 4,9%-i sənayedə, 10%-i kənd təsərrüfatında, 5%-i tikintidə, və s. olunmuş xalis məhsulun artımı hesabına baş vermişdir.

1985-ci ildən başlayaraq respublikada iqtisadiyyatın inkişafı mütəmadi surətdə müxtəlif mənfi tə'sirlərə mə'ruz qalmış və nəticə e'tibarı ilə sonuncu beşilliyin ikinci yarısından xüsusi ilə sür'ətlənən xalq təsərrüfatının sabitliyinin pozulması prosesi başlamışdır.

1986-1988-ci illərdə ittifaq üzrə sərt mərkəzi idarəetmə sisteminin mövcud olduğu dövrdə, iqtisadiyyata xas olan ətalət üzrə respublikada istehsal olunan milli gəlirin, xalq təsərrüfatı sahələrinin əsas məhsul növlərinin istehsalının artımını tə'min etmək mümkün olurdu. Belə ki, bu illərdə istehsal olunan milli gəlirin artımının orta illik sür'əti 1,5%, sənaye məhsulu üzrə isə 2,3% təşkil etmişdi.

1989-cu ildən e'tibarən köhnə dövlət strukturlarının dağılması və əvəzində yeni bazar münasibətlərinə keçid ilə əlaqədar iqtisadi inkişaf proseslərini tənzimləyən, effektiv, işlək mexanizmlərin olmaması, respublikada iqtisadi vəziyyəti kəskin surətdə dəyişdi - iqtisadi inkişafın artım sür'ətinin azalması, artıq istehsalın həcmnin mütləq qiymətcə azalması ilə əvəz olundu.

Göründüyü kimi, 1990-cı ildə artıq Azərbaycanda istehsal olunmuş milli gəlir əvvəlki ilin səviyyəsinə nisbətən 7% azalmışdı. Bu zaman kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və rabitə sahələri üzrə müşahidə olunan istehsal artımı və həmçinin bu sahələrin respublikada istehsal olunan milli gəlirin artımına müsbət tə'siri həmin dövrdə qüvvədə olan qiymətqoyma sistemindəki dəyişikliklərlə əlaqədar baş vermişdir. Məsələn, respublikada kənd təsərrüfatı sahəsində istehsal olunan bütün məhsullar üzrə - pambıq, üzüm, tütün, taxıl, çay yarpağı, meyvə və giləmeyvə və s. üzrə dövlət satınalma qiymətləri, o cümlədən xam pambıq üzrə 20%, taxıl - 65%, meyvə və giləmeyvə - 50% və s. artmışdır.

Bu baxımdan istehsal sferasının bu dövrdə real inkişafının müqayisəli qiymətlərlə xarakterizə olunması daha səciyyəvidir (Cədvəl 2.1).

Cədvəldən göründüyü kimi, respublika istehsal olunmuş milli gəlirin real həcmnin kəskin azalması 1989-cu ildən e'tibarən müşahidə olunur. Eyni zamanda,

əgər sənaye məhsulları üzrə istehsalın səviyyəsinin enməsi 1990-cı ildən başlayırsa, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üzrə səviyyənin enməsinin başlanğıcı 1986-cı ilə təsadüf edir. Baxılan dövrdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafının digər xarakterik xüsusiyyəti, respublika ərazisində istehsal və istehlak olunmuş milli gəlir arasındakı fərq və bu fərqi dəyişməsinə xas olan neqativ meyllərdir.

Cədvəl 2.1

Milli gəlirin, sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının artım sür'əti (1985 = 100)

	1986	1987	1988	1989	1990
İstehsal olunmuş milli gəlir	101,6	105,6	106,0	102,4	96,2
Sənaye məhsulları	98,0	101,6	105,1	105,8	99,1
Kənd təsərrüfat məhsulları	98,0	97,0	93,9	85,6	83,6

Sosial-iqtisadi inkişafın səviyyəsini, ən qabarıq şəkildə xüsusişdirilmiş göstəricilər - adambaşına düşən istehsal və istehlak olunmuş milli gəlirin səviyyəsi ifadə edir. 1990-cı ildə Azərbaycanda istehsal və istehlak olunmuş milli gəlirin səviyyəsi, adambaşı hesabı ilə uyğun olaraq, 1,5 min rubl və 1,25 min rubl olmuşdur. Bu ittifaq respublikaları üzrə mövcud olmuş orta qiymətdən 37 və 48 faiz aşağıdır. Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişafın səviyyəsində yaranmış bu cür kəskin geriliyin keçmiş İttifaqda, yalnız Orta Asiya respublikalarında - Tacikistan, Özbəkistan və Türkmənistanda müşahidə etmək olardı. Yaranmış vəziyyətin səbəbi, respublikada ictimai istehsalın strukturu və demoqrafik faktorlarla yanaşı, İttifaqda mövcud olan istehsal olunmuş milli gəlirin ərazi üzrə yenidən bölüşdürülməsi prinsipləri idi.

Onilliklər ərzində respublikada istehsal olunan məhsulun həcmi, istehlaka və yığıma sərf olunan məhsulun həcmindən böyük olmuşdur. Bu səbəbdən də istehsal və istehlak olunan milli gəlir arasında daima müsbət fərq olmuşdur.

Belə ki, əgər 70-ci illərin əvvəllərində respublika ərazisində istehsal olunan milli gəlirin 99,3%-i qədərində istehlak olunurdusa, 80-cı illərin əvvəllərində bu göstərici 75%-dən bir qədər artıq olmuşdur. Ümumiyyətlə, 1985-1990-cı illər üzrə

respublikada istehsal və istehlak olunmuş milli gəlir arasındakı fərq orta hesabla 2,0 milyard manat təşkil etmişdir.

İqtisadiyyatda geniş təkrar istehsal prosesinin effektivliliyi, adətən, ictimai məhsulun strukturunda istehlaka ayrılan resursların miqdarı ilə əhalinin həyati tələblərini ödəməyə yönəldilən maddi ne'mətlər istehsalı nisbəti ilə ölçülür. Lakin respublikada bu baxımdan istehlak olunan milli gəlirin strukturunda mövcud olan müsbət dəyişikliklər, son dövrdə onun mütləq həcmnin azalması şəraitində baş verir.

Keçmiş SSRİ-nin iqtisadi sisteminin regional bölməsi olduğu üçün 70-ci illərdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafında mövcud olmuş yüksək artım sür'əti özlüyündə bir sıra ziddiyyətli xüsusiyyətlər daşı-yırdı. Bilavasitə bu ziddiyyətli xüsusiyyətlərin nəticəsidir ki, 80-cı illərin ortalarında, iqtisadiyyatda get-gedə kəskinləşən global struktur böhranları başlandı. Mərkəzi direktivlərin üzərində formalaşmış Azərbaycan iqtisadiyyatının əsasını istehsal sferasının iki sahəsi - sənaye və kənd təsərrüfatı təşkil etdiyi üçün respublikada istehsal edilmiş milli gəlirdə bu sahələrin payı ən'ənəvi olaraq 70%-dən yuxarı olmuşdur.

Başqa sözlə həmin şəraitdə Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin inkişafı başlıca olaraq ümumittifaq tələblərinin üstün ödənilməsi istiqamətində yönəldilmişdi.

Belə ki, sənaye məhsulları istehsalı üzrə yüksək inkişaf yanacaq-enerji kompleksinin inkişafının sabitləşdirilməsi şəraitində, həm də başlıca olaraq maşınqayırma, kimya və neft kimyası sənayesi hesabına, kənd təsərrüfatında isə - pambıq, üzüm (başlıca olaraq texniki növlər), tütün və s. hesabına əldə edilmişdir.

Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin inkişafının qəbul edilmiş bu istiqaməti nəticəsində ictimai istehsalda müxtəlif mənfi amillərin tə'siri ardıcıl olaraq güclənməyə başlanmışdı. Nəticə e'tibarı ilə SSRİ-nin dağılması ərəfəsində Azərbaycanda iqtisadiyyatın strukturu bir neçə böhranın mənəgənəsinə düşdü.

Xammal və material böhranı. Bu dövrdə, istehsalın səviyyəsinin mütləq qiymətcə aşağı enməsinin ən mühüm amili «keçmiş İttifaqın» ərazisində respublikalar arası əlaqələr üzrə Azərbaycana daxil olan xammal, material və yarımfabrikatların istehsalının aşağı düşməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Baxılan dövrdə respublika ərazisində istehsal olunan ictimai məhsulun

strukturu ardıcıl olaraq pisləşmişdir.

İstehsal malları böhranı. Bunun ən bariz əlaməti respublikada əhalinin istehlak mallarına olan tələbatının böyük hissəsinin kənddən gələn məhsullar hesabına ödənilməsi və adambaşına düşən maddi ne'mətlər istehsalının tədqiqat dövrünün son illərində sür'ətli azalmasıdır.

Bütün bu səbəblər, respublikanın kifayət qədər potensial imkanlara malik olduğu şəraitində belə yerli istehsal əsasında əhalinin qida və digər tələbat mallarına olan ehtiyacının ödənməsinə imkan vermirdi.

Ən vacib qida məhsulları üzrə respublikada istehsalın səviyyəsi əhalinin tələbatının səviyyəsindən geriliyi 1990-cı ildə rəsmi mə'lumatlara əsasən, rəşional normalar üzrə aşağıdakı kimi olmuşdur: ət və ət məhsulları üzrə 305 min ton (tələbatın 58%-i), süd və süd məhsulları üzrə 1490 min ton (55%), yumurta 482 milyon ədəd (28%), kartof - 115 min ton (28%), qənd (100%) və s.

Digər tələbat məhsulları üzrə bu rəqəmlər aşağıdakı kimi olmuşdur : parça, cəmi - 108 milyon kv.m. (32%), həmçinin pambıq parça - 41 milyon kv.m (21%), yun parça - 2 milyon kv.m (10%), üst trikotac mə'mulətı - 12 milyon ədəd (45%), alt trikotac mə'mulətı - 34 milyon ədəd (53%), corab mə'mulətı - 21 milyon cüt (32%), ayaqqabı - 17 milyon cüt (42%) və s.

Bu dövrdə respublikada əhali arasında uzunmüddətə istifadə olunan istehlak mallarının istehsalı da olduqca aşağı səviyyədə formalaşmışdır.

Ekoloji böhran. Bu, digər struktur böhranlarından fərqli olaraq respublikanın iqtisadi imkanlarına ən çox mənfi tə'sir göstərən amillərdəndir. Təəssüf ki, bu dövrdə iqtisadi inkişaf ətraf mühitin güclü çirkləndirilməsi və təbii ehtiyatların (başlıca olaraq torpaq və su ehtiyatlarının) yarıtmaz istismarı, fonunda baş verdiyi üçün respublikada əhalinin sağlamlığına birbaşa tə'sir etmişdir.

Respublikanın ayrı-ayrı bölgələrində ətraf mühitin dağıdılması əhalinin həyat şəraitinin pisləşməsi ilə yanaşı, təbii proseslərə güclü mənfi tə'sir göstərmişdir.

Ümumi iqtisadi göstəricilərin ətraflı tədqiqi göstərir ki, SSRİ-nin dağılması və Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpa olunması ilə başa çatan planlı idarəetmə dövrünün respublika iqtisadiyyatında miras qoyduğu əsas problemləri aşağıdakılar

kimi ümumiləşdirmək mümkündür.

1. Xalq təsərrüfatının qeyri - mütənasib strukturunun formalaşması. Bu özünü sənaye və kənd təsərrüfatında daha qabarıq büruzə vermişdir. Xammal və aralıq məhsullar istehsal edən sahə komplekslərində respublikanın mövcud sənaye-istehsal fondlarının 60%-i cəmlənmişdir. Məsələn, istehsalın səmərəliliyi və texniki tərəqqini təmin edən sahələrin payı cəmi 30,4%, o cümlədən maşınqayırma 18,8% təşkil etmişdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, keçmiş İttifaq üzrə müvafiq orta göstəricilər 40% və 28,5% olmuşdur. Eyni zamanda yanacaq-enerji kompleksinin xüsusi çəkisi 14% (keçmiş İttifaqda - 10,9%) yeyinti sənayesi isə 26,2%-ə (keçmiş İttifaq - 15,4%) çatmışdır.

2. İqtisadiyyatda komplekslilik səviyyəsinin aşağı olması, xammal və materialların istehsalı, ilkin və son e'malı sahələri arasında əlaqənin zəif inkişaf etməsi nəticəsində ölkədən aparılan məhsulun 45-55%-i son istehlak təyinatlı olmurdu.

3. Məhsuldar qüvvələrin qeyri-bərabər yerləşməsi sayəsində iqtisadiyyatın sahə və ərazilər üzrə qeyri-mütənasib cəmlənməsi baş vermişdir. Məsələn, 80-ci illərin sonunda sənaye məhsulunun 35%, sənaye-istehsal fondlarının 70%-i və sənaye-işçi personalının 41%-i neftqazçıxarma və onunla sıx bağlı sənaye sahələrinin payına düşmüşdür. Həm də bu kompleksin məhsulunun 80%-i yalnız Abşeron iqtisadi rayonun ərazisində istehsal edilmişdir. Bu rayonun ölkənin ərazisinin cəmi 11%-i, əhalisinin isə 30%-nin təşkil etməsinə baxmayaraq bütövlükdə sənaye istehsalının 60%-i cəmlənmişdir. 1981-1990-cı illərdə maşınqayırma sənayesinin yeni başlayan tikintilərinin 60%-i Bakıda, 40%-i isə Gəncədə yerləşdirilmişdir.

4. Xalq təsərrüfatının vacib səmərəlilik göstəricisi hesab olunan fond verimi uzun illər ərzində azalma meyli olmaqla 1985-1990-cı illərdə 10%-dək aşağı düşmüşdür. 94%-i ittifaq tabeli olan sənaye müəssisələrində sənaye-istehsal fondların aşınma səviyyəsi 56% (keçmiş İttifaq üzrə 43%), o cümlədən bə'zi sahələrdə daha yüksək (yanacaq sənayesi 64%, yeyinti sənayesi - 89%) olmuşdur.

5. İstehsal olunan məhsulun keyfiyyəti xüsusi ilə xalq istehlak mallarının keyfiyyəti aşağı olmaqla bərabər, əhalinin hər nəfərinə düşən miqdar üzrə keçmiş

İttifaqdan 2 dəfə az olmuşdur. 90-cı illərin əvvəlində Azərbaycanda istehlak olunan malların yalnız 50%-i daxili istehsal məhsulu olmuşdur (Maraqlıdır ki, bu göstərici üzrə biz yalnız Tacikistan və Türkmənistanı qabaqlaya bilərdik).

Məhz bu səbəbdən respublikamızda ərzaq istehlakı əhalinin hər nəfəri hesabı ilə orta İttifaq göstəricilərindən xeyli aşağı, o cümlədən ət 43,8%, balıq 76,7%, kartof 73,3%, süd 11,4%, meyvə-tərəvəz 33% və s. kimi olmuşdur.

6. İqtisadiyyatın qeyri-təkmil quruluşu nəticəsində Azərbaycandan aparılan və gətirilən malların həcmi 80-ci illərin sonlarında stabil müsbət saldoya malik olmuşdur. Bu dövrdə ixrac idxalı 30-40-% üstələnmişdir. İqtisadi məntiqə görə müsbət qiymətləndirilməli bu fakt onun sahə və coğrafi quruluşunun qeyri-mütənasibliyi baxımından arzuolunmaz hesab olunur. Belə ki, xammal və aralıq məhsulların ixracın 55-60%-ni təşkil etməsi, bütövlükdə isə idxal və ixracın 45-50%-nin Rusiyanın payına düşməsi sonralar iqtisadi inkişafın tarazlığının pozulmasını şərtləndirən faktorlardan birinə çevrilmişdir.

7. İqtisadi inkişafda yol verilmiş nöqsanlar ümumi iqtisadi yüksəlişə mane olduğu kimi, əhalinin sosial vəziyyətinə də öz mənfi tə'sirini göstərmişdir. Belə ki, 90-cı illərin əvvəlində Azərbaycan həyat səviyyəsini səciyyələndirən əksər göstəricilər üzrə keçmiş İttifaqda ən axırıncı yerləri tuturdu. Orta aylıq əmək haqqı 1990-cı ildə 194,5 rubl. və ya ümumölkə səviyyəsini 70,8%-i təşkil etməklə ən pis göstərici olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu göstərici 1980-cı ildə 88% olmuşdur. Mütləq ölçülərlə 1980-cı ildə ölkə və respublika üçün bu fərq 20 rubl olduğu halda 1990-cı ildə 80 rubla çatmışdır. İqtisadi sistemin fəaliyyət prinsiplərinə görə əmək haqqının aşağı səviyyəsi ictimai istehlak fondlarında az olmasını doğurmuşdur. 1990-cı ildə əhalinin hər nəfərinə düşən müvafiq ödənc 416 rubl olmaqla ittifaq səviyyəsini cəmi 57%-ni təşkil etmişdir. Mütləq rəqəmlə bu fərq 312 rubl olmuşdur. Bu göstərici əsas sosial sahələrin təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və s. keçmiş ümumölkə səviyyəsindən çox-çox geri qalmasının sübutudur.

8. Sosial sahənin geriliyin daha başqa bir ifadəsi əsas ərzaq məhsulları istehlakının rəşional normalarla müqayisəsidir. Təkcə 1990-cı ildə ən vacib ərzaq növlərindən yalnız şəkər və çörəyin istehlakı mövcud normadan artıq olmuşdur.

(müvafiq olaraq 13,6% və 23,1%). Digər qalan məhsullar üzrə isə istehlak rəşional normadan 20-60%, o cümlədən ət - 51,4%, kartof - 57,8%, tərəvəz - 48,1%, balıq - 62,3% az olmuşdur.

Bütövlükdə ekspert qiymətləndirmələrinə görə 1990-cı ildə respublika əhalisinin 85 faizi kasıblıq həddindən aşağı səviyyədə yaşamışdır.

Azərbaycanda aparılan iqtisadi islahatlar dövründə sosial-iqtisadi inkişafın gedişinin tədqiqi göstərir ki, mürəkkəb daxili və xarici faktorların təsiri altında iqtisadi islahatların davam etdirilməsi və dərinləşdirilməsi transformasiya strategiyasına korreksiyalar verilməsini zəruri edir.

İndiyədək əsasən «Sınaq-səhv» üsulu ilə aparılan islahatların bir neçə önəmli “dərsindən” nəticə çıxarmaqla, mövcud dünya təcrübəsindən bəhrələnmək həmişəkindən daha vacibdir.

Ən mühüm «dərs» tarazlaşdırılmış və əsaslandırılmış iqtisadi transformasiya ideologiyasına söykənməyən islahatların verdiyi nəticələrin çəkilən maddi-mənəvi xərclərə adekvat olmamasının təəssüf ki, bir daha öz təcrübəmizdə sübut olunmasıdır.

Ayrı-ayrı müxtəlif funksional məqsədlərə xidmət edən nəzəri əsaslar və təcrübələrin qeyri-sistemli tətbiqi ilə qarşılıqlı-əlaqəli sistemin tarazlı inkişafına nail olmaq mümkün deyil.

İkinci «dərs» radikal iqtisadi transformasiyanın xalq tərəfindən dəstəklənməsidir. Azərbaycanda bu faktorun xüsusi xarakterini, xalqın mentalitetini nəzərə alsaq belə, ayrılmış limitin sona çatması təhlükəsi müəyyən ehtimala malikdir. Bunun ən mühüm simptomları, tədqiqatlarımızın sosial xarakterli istiqamətlərinin riyazi modellərinin sonrakı bölmədə şərh olunan nəticələri hesab oluna bilər.

Üçüncü «dərs» bilavasitə islahatların aparılmasının hansı “qabiliyyət” səviyyəsində təmin olunmasıdır. Çünki ən yaxşı əsaslandırılmış ideya belə yetərinçə bacarıqla həyata keçirilmədikdə arzu olunan nəticəni verməyəcəkdir.

Dördüncü «dərs» ölkənin iqtisadi inkişafının daxili potensial və imkanlara əsaslanmasının vacibliyidir. Çünki bazar iqtisadi münasibətlərinin fundamental prinsipi olan «öz maraqlarının təmin olunması» istənilən xarici yardımın daxili imkanlarla rəqabətini gücsüz edir. Daxili imkanlara əsaslanmaq həm də korrupsiya və

qanun pozğunluğu sayəsində cəmiyyətin qeyri-adi sürətlə diferensiallaşmasının və beləliklə iqtisadi islahatlar ideyasının deqredasiyasının qarşısını almaq üçün əhəmiyyətliyətlidir.

Beşinci «dərs» nəticə etibarı ilə iqtisadiyyatın sağlamlaşdırılması məqsədi daşıyan islahatların «səbəb-nəticə» ardıcılığının düzgün qiymətləndirilməməsi hesab edilə bilər. Yaxın və «uzaq» təcrübəmizin radikal tədbirləri qiymətlərin hazırlıqsız liberallaşdırılması, milli valyutanın tələsik dövriyyəyə buraxılması, sərt pul-kredit siyasəti, özəlləşdirmənin gedişi, xarici əlaqələrin sürətli liberallaşdırılması sayəsində ölkənin «açıqlığının» qeyri-normal dərəcəyə yüksəlməsi və s. kimi faktorlar dediklərimizə sübut ola bilər.

Struktur islahatları və restrukturizasiya. İqtisadiyyatın islahatlaşdırılmasının müvafiq alətlərindən, rıçaqlarından daha fəal surətdə istifadə etməklə, onlara söykənməklə neçə onilliklər boyu keçmiş ümumittifaq əmək bölgüsünə müvafiq olaraq formalaşmış iqtisadiyyatın bir tərəfli, qeyri-təkmil və asılı struktura malik olması üzündən istər maşın, avadanlıq, xammal, yarımfabrikat və dəstləndirici məmulatların, istərsə də özünün istehsal etdiyi məhsulların satılması üzrə Azərbaycan Respublikasının kənardan indiki asılılığını minimuma endirmək, daxili bazarı maksimum yerli istehsal hesabına doldurmaq, habelə iqtisadiyyatın stabilləşdirilməsi tədbirlərini ilk növbədə istehsal sferasına yönəltmək məqsədi ilə bütövlükdə xalq təsərrüfatında və eləcə də onun ayrı-ayrı sahələrində dövlət səviyyəsində müvafiq xüsusi proqramlar əsasında struktur islahatları aparılması və struktur-profil dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi zəruridir.

Heç də təsadüfi deyildir ki, bir sıra hazırkı inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində vaxtilə iqtisadiyyatın stabilləşdirilməsi, dirçəldilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi gedişində hətta ölkənin maliyyə sisteminin formalaşdırılması bütövlükdə belə proqramların reallaşdırılması mənafeyinə tabe edilmişdir.

Əhəmiyyətindən asılı olaraq bu proqramların hər birinin daxilində də vacib istiqamətlər üzrə bir neçə xüsusi, müstəqil proqramlarda tərtib oluna bilər. (Məsələn, kənd təsərrüfatı üzrə pambıqçılıq, üzümçülük, tütünçülük, baramaçılıq və i.a.)

Proqramların maliyyələşdirilməsi Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsində

xüsusi bir maddə «Azərbaycanın mühüm dövlət proqramlarının maliyyələşdirilməsi» maddəsi kimi ayrıca qeyd olunmalıdır.

İnvestisiya fəallığının təmin olunması. Azərbaycan Respublikasında istehsalın həcmnin aşağı düşməsinin qarşısının alınması, onun stabilliyinə nail olunmasında investisiya fəallığının artırılmasının təmin olunması mühüm rol oynaya bilər.

Doğrudur son illərdə, xüsusi ilə neft kontraktlarının bağlanması sayəsində ölkəyə investisiya axını xeyli güclənmişdir. İndi Azərbaycan adambaşına düşən birbaşa investisiyanın həcminə görə öz keçmiş müttəfiqlərindən xeyli qabaqdadır. Lakin daxili mənbələr hesabına investisiya qoyuluşu çox azdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, daxili investisiya sferasında böhranın davam etməsi bütövlükdə iqtisadiyyat üçün daha fəlakətlə nəticələnə bilər. Belə şəraitdə tənəzzüldən qurtulmaq, davam etmə müddəti baxımından istehsal sahəsində olduğundan daha uzundur.

Deməli, Azərbaycan Respublikası şəraitində inflyasiyanın elə özünün qarşısının alınmasının ən düzgün, etibarlı yolu məhz investisiya fəallığının artırılmasından, respublika iqtisadiyyatının normal fəaliyyətinin əsası olan, onun istehsal vasitələri və istehlak bazarını zəruri mallarla doldurmağa xidmət edən sahə və müəssisələrin maliyyə və digər resurslarla təmin olunmasına dövlət tərəfindən himayədarlıq edilməsindən ibarətdir. Bunun isə konkret yolları dövlət büdcədən ayırmalar və kreditlərlə yanaşı, əsasən qeyri-istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan kommertiya bankları və digər xüsusi təyinatlı büdcədən kənar fondların bu sahədə rollarının daha da artırılmasından (onlar üçün müvafiq güzəştlərin tətbiq olunması yolu ilə), dövlətin rolunun artırılması ilə yanaşı investisiya proqramlarının maliyyələşdirilməsində daha fəal iştiraklarının təmin edilməsində, xüsusilə də əsas fondların aktiv sahəsinin (maşınların və avadanlıqların) müəssisələrə ilk növbədə daxil olmasının stimullaşdırılmasından, əsas istehsal fondlarını hər il yenidən qiymətləndirmək və amortizasiya ayırmalarını hər rübə indeksləşdirmək yolu ilə ümumi investisiya resursları içərisində amortizasiya ayırmalarının xüsusi çəkisinin indiki 8-9%-dən 50-55%-ə qaldırmaqdan (inkişaf etmiş Qərb ölkələrində bu göstərici 50-60% təşkil edir), əhalinin topladığı pul vəsaitlərindən səmərəli şəkildə istifadə etməkdən ibarətdir.

Vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi. Respublika iqtisadiyyatının indiki ağır böhranlı vəziyyətinin ən başlıca səbəblərindən biri mövcud vergi sistemi olmuşdur. Tədqiqatlar dövründə tətbiq edilən vergi sistemi istehsalın artırılmasının bütün stimullarını boğan, məhdudlaşdıran bir vəsilə kimi çıxış edirdi. Müəssisələrin əldə etdikləri gəlirlərin 80-85%-i 10-dan artıq müxtəlif vergi kanalları ilə müəssisələrin əlindən alınır. Halbuki bütün klassik bazar iqtisadiyyatı ölkələrində istehsalçının özünü və dövləti saxlamaq üçün əldə etdiyi gəlirlərin təqribən üçdə birini istehsalın inkişafına, üçdə birini cari, o cümlədən sosial xərclərinin ödənilməsinə, qalan üçdə bir hissəsini isə dövlət büdcəsinə keçirir.

Vergi sisteminin ikinci ən mühüm çatışmamazlığı onun həddən artıq çoxkanallılığı, qeyri-sadəliliyi (anlaşıqlı olmaması) nöqsanından ibarətdir.

Bütün bunları nəzərə alaraq respublikada vergi sisteminin köklü surətdə təkmilləşdirilməsi islahatı aşağıdakı istiqamətdə getməlidir:

Birincisi, qeyri-səmərəli vergiləri ləğv etməklə vergi yükünün azaldılması və vergi sisteminin sadələşdirilməsi. Burada söhbət ilk növbədə müəssisələrdən tutulan vergilərin həcmi 82-85%-dən 50-55%-ə endirməkdən, vergi kanallarını birləşdirmək yolu ilə onu maksimum sadələşdirməkdən gedir.

İkincisi, özünü doğrultmayan, məqsəduyğunluqdan və daha çox qrup mənafeyindən doğan vergi güzəştlərinin ləğv edilməsi, vergi ödəyənlərin və vergitutulma mənbələri dairəsinin genişləndirilməsi yolu ilə vergiqoyma sahəsində ədalətliyin təmin olunması. (Bu gün verginin əsas ağırlığı müəssisələrin, istehsalçıların və sırası vətəndaşların üzərinə düşür).

Üçüncüsü, vergi yükünün tədricən müəssisələrdən, istehsalçılardan istehlakçıların imkanlı qismi üzərinə keçirilməsi:

Dördüncüsü, vergi tutma sahəsində nəzarətin gücləndirilməsi (hazırda heç bir səviyyədə respublikada real surətdə vergiyə cəlb olunma haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Bu isə vergidən yayınmanın ən mühüm kanallarından biridir). Hesablamalar göstərir ki, indiki faizlə hüquqi və fiziki şəxslərin tam vergiyə cəlb olunması büdcəyə daxil olan bu vergilərin həcmi məcmui daxili məhsula nisbətə indiki 16-17%-dən 35-40%-ə qaldırmaq olar.

Vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə yuxarıda qeyd olunan və bir neçə il bundan əvvəl direktiv orqanlara təqdim olunan təkliflərin əksəriyyəti yeni qəbul edilmiş Vergi məcəlləsində nəzərə alınmışdır. Lakin özlüyündə ciddi progress hesab oluna biləcək bu məcəlləni biz tam təkmil hesab etmirik.

Çünki fikrimicə vergi orqanlarının səlahiyyətini artırmaq yox, vergi mexanizminin şəffaflığını artırmaqla, onu sadələşdirmək və vergi bazasını genişləndirməklə daha yüksək iqtisadi səmərə əldə etmək olar.

Maliyyə, pul-kredit və bank sisteminin təkmilləşdirilməsi. Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının stabilliyinə, dirçəlişinə, tərəqqisinə nail olunmasında maliyyə və pul-kredit siyasətinə köklü surətdə yenidən baxılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hər şeydən əlavə respublika iqtisadiyyatının stabilləşdirilməsi və bazar münasibətlərinin tam formalaşması dövrünədək respublikanın maliyyə sisteminin formalaşmasında dövlətin müəyyənədicisi rolu təmin olunmalıdır. Çünki dövlətin maliyyə sisteminin, maliyyə siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsində iştirakı dərəcəsinin miqyasını həmin dövlətin baxılan dövr üçün yerinə yetirdiyi iqtisadi rolla, bilavasitə dövlət sektorunun xüsusi çəkisi (həm birbaşa və həm də məcazi mənada) ilə müəyyən olunur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi bazar münasibətləri elementlərini müvəffəqiyyətlə tətbiq etməklə iqtisadi yüksəlişə nail olan Yaponiyada maliyyə sistemi yalnız 80-ci illərdə sırf azad bazar iqtisadiyyatı şərtləri ilə fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

2.2 Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatlar strategiyasının əsas hədəfləri

Bu gün Azərbaycan qloballaşan dünya sistemində daxil olmaq ərəfəsindədir. İqtisadi əlaqələrin qloballaşdırılması və beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyasının xarakterinin dəyişməsi, indiki bir şəraitdə ölkənin milli maraqlarının təmin edilməsi problemləri xarici iqtisadi əlaqələrdə dövlətin funksiyalarının təkmilləşdirilməsini tələb edir. Çünki, keçid mərhələsində ölkəmizin iqtisadiyyatının normal fəaliyyətini təmin etmək üçün dövlət spesifik himayədar siyasət yerinə yetirməlidir. Təəssüf ki,

Azərbaycanın müstəqil dövlətə çevrildiyi ilkin illərdə (1992-1995) dövlət özünün belə mühüm bir funksiyanın yerinə yetirməsindən özünü kənarlaşdırması ölkənin iqtisadiyyatına necə dağıdıcı təsir göstərdiyini izah etməyə elə ehtiyac duymuruq.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə Azərbaycanda aparılan iqtisadi-siyasi islahatların sistemliliyi, məqsədyönlülüüyü və müəyyən mənada səmərəli xarakteri ancaq 1995-ci ildən müşahidə olunmağa başladı. Bütün bunlarla bağlı respublika prezidenti H.Əliyevin irəli sürdüyü strateji iqtisadi proqram ümumi halda, iki fundamental prinsipə söykənirdi. Birincisi, güclü (səmərəli) dövlət; ikincisi, liberal iqtisadi islahatlar. Əgər, bu iki başlıca istiqaməti əməli fəaliyyət məqsədi kimi şərh etməyə cəhd etsək, onda qeyd etməliyik ki, bu hər şeydən əvvəl ölkədə, bütün sferalarda qayda və dövlətin zəifliyinin aradan qaldırılmasını, hamının qanun qarşısında bərabərliyini, güclü dövlətlə, bazar mexanizminin birgə mövcudluğunun təmin edilməsini və nəhayət, bütün bazar subyektləri üçün bərabər təsərrüfatçılıq şəraitinin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasından ötən dövrdə ölkə iqtisadiyyatının ümumi inkişafının qiymətləndirilməsi üçün transformasiya faktorunun rolu istinad nöqtəsi hesab oluna bilər. Çünki indiki mərhələdə dövlətçiliyin möhkəmlənməsi və müstəqilliyin uzunömürlülüüyünü təmin edə biləcək iqtisadi fundamentin gücləndirilməsi meyarı baxımından transformasiya proseslərinin sinxronlaşdırılması zəruridir.

Son on ildə ölkədə aparılan iqtisadi siyasətə və o cümlədən onun tərkib hissəsi olan radikal islahatlara arqumentli qiymət verilməsi iqtisadi inkişafımızın perspektiv paradigmasının formalaşdırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Çünki ötən dövrdə Azərbaycanda aparılan iqtisadi siyasətin ən mühüm xüsusiyyəti inkişafın əsaslı islahatlar şəraitində təmin olunmasıdır. Belə ki, Dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi Azərbaycanda yeni, bütöv iqtisadi sistemin qurulmasını radikal islahatların vacib vəzifəsinə çevirmişdir. Eyni zamanda yeni sistemin müstəqil fəaliyyət qabiliyyətinin təmin olunması, dünya təcrübəsinin müsbət dərslərinin nəzərə alınmasını tələb etdiyindən, islahatların ikinci əsas vəzifəsi kimi təsərrüfat mexanizminin bazar prinsiplərinə uyğunlaşdırılması zərurəti yaranmışdır.

On il ərzində ölkəmizdə həyata keçirilən əsaslı iqtisadi transformasiya tədbirləri hər iki istiqaməti nəzərə almaqla reallaşdırılır. Statistik yekunlar, islahatların bir çox sahələrdə və istiqamətlərdə müxtəlif sürətə və keyfiyyətə malik olmasını göstərir. Lakin, fikrimizcə bütövlükdə əldə olunan nəticələr, Azərbaycanın iqtisadi potensialına heç də tam adekvat hesab oluna bilməz.

Bununla bərabər ötən dövrün iqtisadi inkişafına düzgün qiymət verilməsi üçün müstəqilliyin start şəraitini nəzərə almaq vacibdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı SSRİ tərkibində, kifayət qədər yüksək, lakin birqiymətli müsbət qiymətləndirilməyən inkişaf səviyyəsinə malik olmuşdur. Müstəqillik ərəfəsinin son iyirmi illik dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı rəvan getməmişdir.

Əsasən təbii xammalın, ucuz və bol işçi qüvvəsinin intensiv istifadəsinə əsaslanan material və enerji tutumlu sahələrin inkişaf etdirilməsi iqtisadiyyatın, struktur böhranları üçün əlverişli quruluşunun formalaşmasına şərait yaratmışdır.

Məhsuldar qüvvələrin inkişafının "Ümumittifaq" mənafeələrinə tabe etdirilməsi direktiv idarəetmədən, "effektli tələb" idarəçiliyinə keçiddə multiplikativ reqressiya doğurmuşdur.

Yuxarıda şərh olunan tədqiqatlar göstərir ki, SSRİ-nin dağılması və Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpa olunması ilə başa çatan planlı idarəetmə dövrünün iqtisadiyyatımızda miras qoyduğu əsas problemlər aşağıdakılardan ibarət olmuşdur:

- Xalq təsərrüfatının strukturunun qeyri-təkmil formalaşması. Respublikada mövcud sənaye-istehsal fondlarının 60%-i xammal və aralıq məhsullar istehsal edən sahə komplekslərində cəmlənmiş, istehsahın səmərəliliyi və texniki tərəqqini təmin edən sahələrin payı isə cəmi 30,4%, təşkil etmişdir.

- İqtisadiyyatda komplekslilik səviyyəsinin aşağı olması, xammal və materialların istehsah, ilkin və son emalı sahələri arasında əlaqəni zəif inkişaf etməsi nəticəsində ölkədən aparılan məhsulun 45-55%-i son istehlak təyinatlı olurdu.

- Məhsuldar qüvvələrin qeyri-bərabər yerləşməsi sayəsində iqtisadiyyatın sahə və ərazilər üzrə qeyri mütənasib cəmlənməsi baş vermişdir. 90-ci illərin sonunda

sənaye məhsulunun 35%, sənaye-istehsal fondlarının 70%-i və işçi personahının 41%-i neftqazçıxarma və onunla sıx bağlı sənaye sahələrinin payına düşmüşdür. 1981-1990-cı illərdə məşməqayırma sənayesinin yeni başlayan tikintilərinin 60%-i Bakıda, 40%-i isə Gəncədə yerləşdirilmişdir.

- Xalq təsərrüfatının vacib səmərəlilik göstəricisi hesab olunan fond verimi uzun illər ərzində azalma meyli olmaqla 1985-1990-cı illərdə 10%-dək aşağı düşmüşdür. İstehsal olunan məhsulun, xüsusi ilə xalq istehlak mallarının keyfiyyəti aşağı olmaqla bərabər, əhalinin hər nəfərinə düşən miqdar üzrə keçmiş İttifaqda 2 dəfə az olmuşdur.

- İqtisadiyyatın qeyri-təkmil quruluşu nəticəsində Azərbaycan aparılan və gətirilən malların həcmi 80-ci illərin sonlarında stabil müsbət saldoya malik olmuşdur. Bu dövrdə ixrac idxalı 30-40% üstəlmişdir.

İqtisadi inkişafda yol verilmiş nöqsanlar ümumi iqtisadi yüksəlişə mane olduğu kimi, əhalinin sosial vəziyyətinə də öz mənfi təsirini göstərmişdir. Belə ki, 90-cı illərin əvvəlində Azərbaycan həyat səviyyəsini səciyələndirən əksər göstəricilər üzrə keçmiş İttifaqda ən axıncı yerləri tuturdu.

Keçmiş SSRİ-nin dağılması ərəfəsində Azərbaycan iqtisadiyyatının düşdüyü şəraitin qısa xarakteristikası sübut edir ki, Dövlət müstəqilliyinin bərpası, iqtisadi böhranın dərinləşməsi kimi arzuolunmaz faktla eyni vaxta təsadüf etmişdir.

Təbii ki, belə şəraitdə iqtisadi transformasiya müəyyən faktorların ciddi təsirinə məruz qalmalı olmuşdur. Bunların ən vacibləri və obyektiv hesab olunanları müstəqil ölkənin bütöv iqtisadi sisteminin yaradılmasının, təsərrüfat münasibətləri və mexanizminin əsəş dəyişdirilməsi və hərbi-siyasi çaxnaşmalar şəraitində, aparılmasının məcburiliyi olmuşdur.

Ötən dövrdə aparılmış iqtisadi islahatların xarakterini qiymətləndirmək üçün onun çərçivə şərtlərini və iqtisadi sistemin ümumi dinamikasına və inkişaf mərhələlərinə adekvat aktual vəzifələrini müəyyənləşdirmək zəruridir. Xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi ilə formalaşdırılan və reallaşdırılan iqtisadi sisteminin transformasiyası strategiyası ötən dövrdə aşağıdakı iki ən mühüm məqsədə istiqamətləndirilmişdir: müstəqil ölkəyə məxsus bütöv iqtisadi

sistemin yaradılması; təsərrüfat mexanizminin bazar prinsipləri üzrə transformasiya olunması.

Bütün digər vəzifə və məqsədləri özündə birləşdirən bu iki qlobal hədəfin realizasiyasının iki sistemdən kənar istiqamətləndiricisi olmuşdur. Bunların birincisi mahiyyət etibarilə heç də obyektiv xarakterli olmayan cəlb olduğumuz müharibə, ikincisi isə əsasən obyektiv mahiyyətli dünya təsərrüfat sisteminin inkişaf tendensiyasıdır.

İslahatların bütöv iqtisadi sistem yaratmaq məqsədi mahiyyət və ardıcılıq baxımından ilkin hesab olunur. Həm də bu daha çox institusional struktur xarakterli məsələdir. Onun əsas vəzifələri sırasına milli valyutanın və milli bank-kredit sisteminin, vergi-gömrük sisteminin yaradılması; keçmiş İttifaq tabeli müəssisələr də daxil olmaqla ölkədə fəaliyyət göstərən bütün iqtisadi agentlər üçün hüquqi və idarəetmə baxımından vahid məkanın formalaşdırılması; özünü inkişaf və dayanıqlığın təmin edici potensialının bərpası üçün iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi; zəruri proporsiyaların yaradılması və s. aiddir.

Ötən dövrdə iqtisadi sistemin transformasiyası yönümündə görülmüş işlərə əsaslanaraq, iqtisadi islahatların analitik xüsusiyyətlərini formalaşdırmaq olar.

Dinamik inkişaf məntiqinə malik olan iqtisadi transformasiya modelinin ötən dövrdəki realizasiyasının ən mühüm xüsusiyyəti kimi onun inkişafının aşağıdakı üç istiqamətdə cəmlənməsi hesab oluna bilər.

1. Ölkənin əsas təbii-iqtisadi ehtiyatlarının aktiv təsərrüfat dövrünə cəlb olunması: - belə ehtiyatlara Xəzərin karbohidrogen yataqları; geosiyasi mövqeyin yaratdığı tranzit potensialı; şəxsi mülkiyyətə verilmiş torpaq və nəhayət yüksək əməksevərliyə malik əhali potensialı aid olunur;

2. Liberal-demokratik yönümlü bazar prinsiplərinə əsaslanan təsərrüfat mexanizminin yaradılması. Bu istiqamətdə ən vacib vəzifələrə xüsusi mülkiyyətə əsaslanan sahibkarlıq mühitinin yaradılması; ölkənin maliyyə-bank sisteminin liberallaşdırma yönümündə islahatı; dövlət iqtisadi idarəetmə sisteminin istehsalın idarə edicisindən əsas ictimai xidmətlərin təminatçısına çevrilməsi; iqtisadiyyatın dövlətsizləşdirilməsi, o cümlədən torpaq islahatı və özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi

aiddir;

3. Ölkə iqtisadiyyatının ardıcıl tədbirlər vasitəsi ilə açılması, onun dünya təsərrüfat sistemində rəqəbət qabiliyyətinin təmin olunması. Bu istiqamətdə fəaliyyət qlobal və regional, funksional və sahə iqtisadi birliklərində fəali siyasətin təmin olunmasını nəzərdə tutur.

İqtisadi sistemin yenidən qurulması baxımından islahatların ilk vacib addımı milli valyutanın ölkə ərazisində yeganə ödəniş vasitəsi elan olunması hesab edilir. Əslində bu addımla ilk dəfə ölkənin bütöv iqtisadi fəzasının yaradılması başlandı.

Azərbaycan daxili siyasi sabitliyin təsdiqi kimi 1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması ilə ölkənin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası istiqamətində sığrayış baş verdi.

Həmin dövrün üçüncü ən mühüm hadisəsi ictimai-siyasi həyatımızda, o cümlədən iqtisadi sistemdə yeni eranın başlanğığını qoyan müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyasının qəbulu oldu. Məhz yeni Konstitusiya demokratik dəyərlərə əsaslanan liberal bazar iqtisadiyyatının qurulmasının legitimliyini təsdiq etdi.

Xüsusi mülkiyyətin, azad sahibkarlığın, yeni torpaq münasibətlərinin, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanın hüquqi əsasları təsbit edildi və dövlətin idarə olunmasında müstəsna əhəmiyyəti olan hakimiyyətin bölgüsü baş verdi.

Bu səbəblərdən Azərbaycanda geniş miqyaslı iqtisadi islahatlara 1995-ci ildən başlamaq mümkün oldu.

Məhz bu dövrdən bütövlükdə iqtisadi islahatlarda hüquqi bazanın yaradılması; prioritetlərin seçilməsi; taktiki forma və üsulların müəyyənləşdirilməsi sahəsində sistemlilik və məntiqi ardıcılıq; icra məsuliyyəti və tələbkarlıq; yaranmış vəziyyətin operativ qiymətləndirilməsi və perspektivin proqnozlaşdırılması imkanları özünü göstərmişdir.

Bazar iqtisadiyyatına, liberal və demokratik dəyərlərə əsaslanan iqtisadiyyata keçid dövrünü yaşayan ölkəmizin ötən dövrdəki sosial-iqtisadi inkişaf yolu də kifayət qədər hamar olmamışdır.

İqtisadi islahatların son illərdə fərqləndirici cəhətləri onların eyni zamanda müxtəlif istiqamətlər üzrə apanılması, strateji əhəmiyyətli, real və bir sıra cəhətlərdən

qeyri-populyar, laikn iqtisadi effektiv qərarların qəbulu, onun sosial yönümlüyü və qabaqcıl dünya təcrübəsinə və köməyinə arxalanmasından ibarətdir.

İstehsal və təsərrüfat mexanizminin mahiyyəti baxımından isə Azərbaycanda islahatlann özünəməxsus cəhəti iqtisadi sistemi yenidən qurulmasında yanacaq-enerji ehtiyatlarından səmərəli istifadənin strateji meyar olmasıdır.

Bu iqtisadi siyasətin doğruluğunun ən yaxşı sübutu əldə olunmuş nəticələndir.

Azərbaycan Respublikasında İqtisadi quruculuğun elan edilmiş strateji məqsədini, mövcud təcrübə və reallıqları nəzərə alaraq hesab edirik ki, indiki mərhələdə ölkənin keçid dövrünün İqtisadi Siyasət modelinin, formalaşdırılması vacibdir. Fikrimizcə həmin modelin məntiqi paradiqması aşağıdakı prinsipləri özündə etiva etməlidir.

- iqtisadi siyasətin vahidliyi, bölünməzliyinin və varisliliyinin təmin olunması;
- iqtisadi siyasətin sistemliliyinin, məqsəd və hədəflər ardıcılığının təmin olunması, ancaq bu halda ayrı-ayrı tədbirlərin qarşılıqlı gücləndirici multiplikativ effektinə nail olmaq olar;
- iqtisadi siyasət sosial-strukturlaşdırılmış iqtisadi sistemin yaradılmasına istiqamətlənməklə, struktur siyasəti və strategiyası əsasında yaradılmış Proqramlarla reallaşdırılmalıdır;
- sosial-iqtisadi inkişafının cari vəziyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsi-bu monitoring vasitəsi ilə aparılmalı, tədbirlərin qabaqlama və gecikmə effektləri nəzərə alınmalıdır;
- iqtisadi siyasət keçid dövründə Dövlətin əlahiddə tənzimləmə rolunu nəzərə almahdır.

Strateji baxımdan ölkədə aparılan iqtisadi islahatlann və bütövlükdə iqtisadi siyasətin paradiqmasını şərtləndirən son dərəcə mühüm digər bir amil iqtisadi sistemimizin dünya təsərrüfat sisteminə qovuşmasmm zəruriliyi və məqsədəuyğunluğudur. Ona görə də yuxanda deyildi ki kimi islahatların çərçivə şərtləri sırasında dünya iqtisadiyyatında baş verən global proseslər və yaranmış meyllər mühüm yer tutur.

Azərbaycan Respublikası şəraitində islahatların əvvəlində iqtisadiyyatın forma-

laşmış strukturunun həddən artıq ağırlığını (sənayedə əsas istehsal fondlarının 87% qədəri onun baza sahələrində cəmlənmişdir), yüksək inhisarlığı (müəssisələrin 90%-dən artığı öz sahəsində inhisarçıdırlar) və təmərküzləşmə səviyyəsini (indi Azərbaycan sərbəst balansda olan sənaye müəssisələri işçilərinin sayı baxımından inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində müəssisələrin müvafiq orta göstəricilərini 10-15 dəfə aşır) əsas istehsal fondlarının 80%-ə qədərini fiziki və mənəvi cəhətdən aşınmaya məruz qaldığını və nəhayət əhalinin böyük əksəriyyətinin maddi həyat səviyyəsinin son dərəcə aşağı olmasını nəzərə alaraq Özəlləşdirmə Proqramının qəbulu mərhələsində amillər tərəfindən mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsinin müxtəlif istiqamət və formalarda həyata keçirilməsini məqbul hesab edərək dövlət orqanlarına müvafiq təkliflər verilmişdir.

Aqrar sektorda mülkiyyət münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi bütövlükdə iqtisadi sistemin transformasiyası, yeniləşməsi prosesində ən əhəmiyyətli və eyni zamanda mürəkkəb vəsilələrdən biridir. Məsələ burasındadır ki, iqtisadiyyatında aqrar sektorun əhəmiyyətli xüsusi çəkiyə malik olduğu ölkələrdə bütövlükdə radikal islahatların həyata keçirilməsi müvəffəqiyyətli cəmiyyət üzvləri üçün nisbətən az təzadlı, ağırlı-acılı olması, sosial-iqtisadi durumun qənaətbəxşliyi bilavasitə aqrar sektorda yeniləşmə prosesinin rəvan getməsindən asılıdır. Hətta bir sıra ölkələrdə «məsələn, Çin Xalq Respublikasında) məsələnin bu cəhətinin müstəsna əhəmiyyəti nəzərə alınaraq başlanılması daha məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

İqtisadiyyatında aqrar sektorun mühüm rol oynadığı Azərbaycan Respublikası üçün məsələnin bu cəhəti xüsusi ilə səciyyəvidir. Belə ki, Azərbaycanın torpaq-iqlim şəraitinin son dərəcə əlverişliliyi və ayrı-ayrı bölgələr üzrə müxtəlifliliyi, əhalinin böyük əksəriyyətinin bilavasitə kənd təsərrüfatında mülkiyyətin müxtəlif formalarının meydana gəlməsi və inkişafı üçün geniş zəmin təşkil edir, digər tərəfdən bunu bilavasitə obyektiv zərurətə çevirir.

Digər sabiq sosialist ölkələri və müttəfiq respublikalarda olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsi kimi mürəkkəb, cəmiyyət üzvlərinin demək olar ki, bütün təbəqələrinin mənafeyi ilə bağlı olan prosesin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi müvafiq təşkilati-idarəetmə tədbir-

lərinin vaxtında görülməsindən bilavasitə asılıdır.

Rəsmi məlumatlara görə indiyədək Azərbaycan Respublikasında 50 mindən çox dövlət müəssisəsi özəlləşdirilmiş və 1200-dən çox səhmdar cəmiyyəti yaradılmışdır. Respublikanın bütün ərazisini əhatə edən dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi kimi yeni, çətin, çoxcəhətli və mürəkkəb bir iş sayəsində hazırda 9300-ə yaxın məişət xidməti, 3000-ə yaxın ticarət və iaşə obyektı, 550 yanacaq-doldurma məntəqəsi, 530 çörək ticarəti, çörəkbişirmə obyektı və avadanlığı, 90 tikinti müəssisəsi, 15000 nəqliyyat müəssisəsi və vasitəsi, 138 tikintisi dondurulmuş və başa çatdırılmamış obyekt, 3500-ə yaxın icarəyə verilmiş qeyri-yaşayış obyektı və digərləri artıq özəlləşdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 8 fevral 1997-ci il tarixli fərmanına uyğun olaraq, 1997-ci il martın 1-dən avqust ayının 15-nə qədər Azərbaycan vətəndaşlarına 7 milyon 183 min 803 ədəd dövlət özəlləşdirmə payı verilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, sahibkarlığın dirçəldilməsi, mülkiyyət müxtəlifliyi əsasında bazar iqtisadiyyatına keçid, xarici investitorların respublikanın təsərrüfat həyatına cəlb olunması, qiymətlərin və xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqındakı mübahisələr, diskusiyalar artıq geridə qalmışdır. Bu gün Azərbaycan Respublikasının çoxsahəli milli iqtisadiyyatı inamla dünya iqtisadiyyatına qovuşmaq istiqamətində irəliləyir. Bu yolun çətinlikləri, maneələri, çatışmazlıqları şəksizdir, lakin dünya təcrübəsinin təsdiq etdiyi kimi, iqtisadi inkişafın ən optimal yolu məhz bu istiqamətdədir.

2.3 Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının müasir vəziyyəti və reallaşdırılan iqtisadi islahatların nəticələri

1991-ci ildə dövlət suverenliyinin bərpasından sonra Azərbaycan Respublikasında demokratik dövlət quruculuğu və sərbəst bazar münasibətlərinə əsaslanan müstəqil milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması məqsədilə ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi sistemin transformasiyası obyektiv zərurətə çevrildi. Bu dövrdən etibarən hökumət qarşısında: dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi; demokratik, hüquqi-dünyəvi dövlət qurulması; bazar iqtisadi sistemə keçid; ölkənin

ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi; əhalinin təhlükəsizliyinin və sosial-iqtisadi rifahının yaxşılaşdırılması və s. bu kimi bir çox ciddi və taleyüklü vəzifələr qoyuldu.

Müstəqillik dövründən bu günə kimi ölkədə mövcud iqtisadi inkişafı iki əsas mərhələyə ayırmaq olar. Birincisi, 1991-1995-ci illəri əhatə edən iqtisadi xaos və ya tənəzzül dövrü. İkincisi, 1996-cı ildən başlayaraq davam edən makroiqtisadi sabitlik və dinamik iqtisadi inkişaf dövrü.

1993-cü ilə qədər olan mərhələ. İqtisadi islahatların sistem halında, müəyyən ardıcılıqla və bir-birini tamamlama şərti ilə həyata keçirilməsi iqtisadi dirçəlişin təmin edilməsinin mühüm şərtidir. Radikal iqtisadi dəyişikliklər mərhələsində həyata keçirilən iqtisadi tədbirlərin hər birinin ümumi iqtisadi inkişafda yerinin düzgün dərk edilməsi və onların reallaşdırılmasında ardıcılığın gözlənilməsi köklü islahatların nəticəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən əsas məsələlərdəndir.

Lakin bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblər ölkəni iqtisadiyyatda dövlət mülkiyyətinin inhisarı şəraitində qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi prosesinə başlamaq məcburiyyəti qarşısında qoydu. Beləliklə də, bazar iqtisadiyyatına keçid üzrə mühüm strateji tədbir – özəlləşdirmə fiskal məqsədlərə münasibətdə arxa plana keçirildi. Yaranmış vəziyyətdə real maliyyə sabitliyinin yalnız istehsal fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi və bu əsasda dövriyyədəki pul kütləsinin təminatının artırılması vasitəsilə mümkünlüyü nəzərə alınarsa, həyata keçirilmiş taktiki addımın heç bir real nəticə verməyəcəyi aşkar idi. Qiymətlərin liberallaşdırılmasından sonra ölkə iqtisadiyyatında yaranmış vəziyyət islahatların özəyini təşkil edən özəlləşdirmə prosesini, bu əsasda sahibkarlığın inkişafı və rəqabət mühitinin formalaşmasını zəruri etmişdir. 1993-cü ilə kimi həmin proseslərin ləngidilməsi tənəzzülün daha da sürətlənməsinə, iqtisadiyyatın dağılmasına ciddi təsir göstərmiş, xeyli vəsait itkisinə səbəb olmuşdur. Beləliklə, özəlləşdirmənin gecikdirilməsi, ölkədə tənəzzülün aradan qaldırılması və makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsini daha da çətinləşdirmişdir.

Cədvəl 2.2

Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı mərhələləri⁶

Mərhələlər	Xüsusiyyətləri	Nəticələr	İqtisadi inkişafın tələbləri
1993-cü ilə qədər olan mərhələ	İslahatların həyata keçirilməsində ləngimələr; həyata keçirilən epizodik tədbirlərdə sistemsizlik.	inkişaf göstəricilərinin səviyyəsinin aşağı düşməsi; maliyyə və istehsal sahələrində qeyri-sabitliyin hökm sürməsi.	bazar iqtisadiyyatına istiqamətlənmiş sistemli islahatlara başlama zərurəti: -<u>özəlləşdirmənin</u> həyata keçirilməsi; -sahibkarlığın təşəkkülünün dövlət müdafiə sisteminin formalaşması.
1993-2002-ci illər	1993-1996-cı illər	UDM-<u>in</u> həcminin azalmasının qarşısının alınması; inflyasiyanın minimal səviyyəsinin təmini.	-formalaşmış əsaslar üzərində islahatların həyata keçirilməsinin sürətləndirilməsi.
	1996-2002-ci illər	real islahatlar üçün zəruri şərtlərin təmini; siyasi və makroiqtisadi sabitliyin əldə edilməsi; sahibkarlığın təşəkkülü istiqamətində ilkin tədbirlər.	əsas makroiqtisadi göstəricilərin artım dinamikası; sahibkarlıq subyektlərinin sayının dinamik artımı; xarici investisiya axını.
2002-ci ildən sonrakı mərhələ	sahibkarlığın inkişafının dövlət müdafiə sisteminin köklü dəyişikliklər: - maliyyə təminatı; - dövlət tənzimlənməsi; - infrastruktur; - hüquqların müdafiəsi.	<u>sahibkarlığda istehsal yönümlü</u> inkişaf meyli; regionlarda işgüzar fəaliyyətin canlanması sahibkarların cəmiyyətdəki mövqeyinin möhkəmlənməsi.	məşğulluğun təmini; regional potensialın reallaşdırılması: - sənaye; - aqrar sahə; - turizm. ixrac potensialının reallaşdırılması; innovasiya sahibkarlığının təşəkkülü və inkişafı

1993 - 2002-ci illər. Bu mərhələni də şərti olaraq 2 dövrə bölmək olar. Birinci dövr 1993-1996-cı illəri əhatə etməklə ölkədə makroiqtisadi sabitliyin bərqərar olmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə xarakterizə oluna bilər. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılmış məqsədyönlü siyasət, həyata keçirilmiş sistemli tədbirlər nəticəsində ölkədə siyasi və makroiqtisadi sabitliyə nail olundu ki,

⁶ İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin rəsmi internet sahifəsi. http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=1887:azda-sahib-inkishaf-tar&catid=22:%C3%BCmumi-m%C9%99lumat&lang=az

bu da iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi üçün möhkəm əsas formalaşdırdı. Bu dövrdə sahibkarlığın təşəkkülü və inkişafı istiqamətində müəyyən tədbirlər həyata keçirilsə də, əsaslı dönüşə 1996-cı ildən etibarən nail olundu. Azərbaycanın iqtisadi islahatlar və inkişaf modelinin həyat qabiliyyətli və səmərəli olmasının ən yaxşı sübutu son illərdə ölkəmizdə sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlərdir. Belə ki, bu model üzrə həyata keçirilən siyasət çox tez bir zamanda ölkə iqtisadiyyatında əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsinə səbəb olmuşdur: inflyasiya cilovlanmış, büdcə kəsiri ÜDM-nin 1-2%-i səviyyəsinə endirilmişdir. Bu dəyişikliklər nəticəsində dərin iqtisadi böhran keçirən ölkədə makroiqtisadi sabitliyə nail olunmuş və dinamik iqtisadi inkişafı təmin etmək mümkün olmuşdur. Belə ki, 1996-cı ildə ÜDM-nin artım sürəti 1,3%, 1997-ci ildə 5,8%, 1998-2004-cü illərdə isə orta hesabla 10% təşkil etmişdir. Respublikamızın iqtisadi inkişafının özünəməxsus xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq aşağıdakı istiqamətlərdə uğurlu iqtisadi siyasət həyata keçirilmişdir: Respublikanın potensialı nəzərə alınaraq uğurlu neft strategiyası işlənib hazırlanmış və müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. Bu isə öz növbəsində, neft sektorunun inkişafı ilə bağlı yardımçı sahələrin inkişafına təkan vermiş və həmin sahələrdə yerli sahibkarların mövqeləri möhkəmlənmişdir.

2002-ci ildən sonrakı mərhələ. 2002-ci il sahibkarlığın inkişafı sahəsində Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab Heydər Əliyevin yerli və xarici iş adamları ilə aprel - may aylarında keçirilmiş görüşləri ilə əlamətdar olmuşdur. Sahibkarlara dövlət qayğısının ən yüksək səviyyədə bir daha təsdiqi olan bu görüşlər və onların nəticəsi olaraq ölkədə sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılması məqsədilə avqust-sentyabr aylarında imzalanmış bir sıra mühüm Fərman və Sərəncamlar ölkədə sahibkarlığın inkişafında yeni mərhələnin əsasını qoymuşdur. Bu mərhələdə ölkə iqtisadiyyatının yenidən qurulması sahəsində qarşıda duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsini, bu sektorun ölkənin sosial-iqtisadi problemlərinin həllində rolunun gücləndirilməsini, onun fəaliyyətinin ölkə iqtisadiyyatının inkişafı tələblərinə daha da uyğunlaşdırılmasını, bu istiqamətdə dövlət dəstəyi tədbirlərinin çərçivəsinin

genişləndirilməsi və onların ünvanlılığının daha da artırılmasını, regionlarda sahibkarlığın inkişafı sahəsində mövcud potensialın reallaşdırılmasını tələb edir. “Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər)” bu istiqamətdə həyata keçirilən dövlət tədbirlərinin sistemliliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayaraq ölkədə sahibkarlığın inkişafına böyük təkan vermişdir. Regionlarda sosial-iqtisadi inkişafın digər zəruri cəhəti onunla səciyyələnir ki, region daxili mövcud təbii resurslar bilavasitə ixracata təsir etməklə, regiona gətirilən valyutanı artırır. Məhz təbii resurslardan, yeraltı sərvətlərin kəşfiyyatı, istehsalı, əməktutumlu və kapitaltutumlu sahə kimi investisiya gətirilməsinə imkan yaradır. Bu məqsədlə həmin təbii sərvətlərin bazarı artıq region çərçivəsindən çıxıb dünya ölkələri səviyyəsinə çıxmağa nail olur.⁷

1991-ci ildən başlayaraq 4 il ərzində əhalinin əmək haqqı üzrə əldə etdiyi real gəlirlərin səviyyəsi 5.7 dəfə azalmışdır. Bu hal iqtisadi tənəzzülü xeyli sürətləndirmiş və bu dövrdə inflyasiya özünün ən yüksək səviyyəsinə - hiper inflyasiya mərhələsinə qədəm qoymuşdur (1994-cü ildə inflyasiya səviyyəsi 1763.5 faiz olmuşdur). Belə ki, istehsalın kəskin şəkildə azalması, siyasi qeyri-sabitlik, müharibə, bazar elementlərinin kortəbii fəaliyyəti kimi iqtisadi proseslər və dövlət xərclərinin, əmək haqqı səviyyəsinin bir neçə dəfə artırılması, maddi vəziyyəti ağır olan sosial təbəqəyə güzəştlər, düşünülməmiş pul-kredit, vergi-büdcə, maliyyə-bank və xarici ticarət siyasəti tədbirləri dövlətin real iqtisadi imkanları ilə uzlaşmadığından inflyasiyanı daha da sürətləndirirdi.

Ümumiyyətlə, iqtisadi tənəzzül dövrü adlandırdığımız 1991-1995-ci illərdə aparılmış systemsiz iqtisadi islahatlar aşağıdakı neqativ hallara səbəb oldu: (I) maliyyə-bank sistemi iflic vəziyyətə düşdü; (II) büdcə kəsirinin ÜDM-ə nisbəti 1994-cü ildə 13 faizə çatdı; (III) bütünlüklə büdcə kəsiri Milli Bank tərəfindən maliyyələşdirildi ki, bu da pul kütləsinin həddindən çox artmasına səbəb oldu; (IV) 1992-1994-cü illərdə pul emissiyası əhalinin pul gəlirinin 40-45 faizini təşkil etdi; (V) 1992-1994-cü illərdə kredit həcmnin ümumi daxili məhsula nisbəti 55-60 faiz

⁷ Qurbanzadə A. (2004) Aqrar strukturun regional inkişaf modeli Bakı: Elm, 432 s

təşkil etdi; (VI) 1994-cü ildə Milli Bankın faiz dərəcələri 250 faizə çatdı; (VII) 1992-ci ildə tədaviyə buraxılmış milli valyuta - manat tezliklə qiymətdən düşməyə başladı və 1995-ci ilədək onun məzənnəsi Rusiya rubluna nisbətdə 9 dəfə, ABŞ dollarına nisbətdə isə 245 dəfə aşağı düşdü; (VIII) ölkədə inflyasiya özünün pik səviyyəsinə çatdı; (IX) 1992-1994-cü illərdə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 42 faiz azaldı; (X) 1994-cü ilədək ölkə iqtisadiyyatına bir manat da olsun belə xarici sərmayə qoyulmadı; (XI) bu dövrdə əhalinin real pul gəlirləri kəskin şəkildə azaldı və s.

1993-cü ildən etibarən Azərbaycan Respublikasının mərhum Prezidenti, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti və gərgin fəaliyyəti nəticəsində, ağır ilkin şərtlərə baxmayaraq, 1995-ci ildən başlayaraq ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafı və dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyası sahəsində çox böyük nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Ən böyük nailiyyət isə ondan ibarətdir ki, bu dövrdə ölkəmizdə aparılan müstəqil dövlət quruculuğu prosesində iqtisadi islahatların və inkişafın mahiyyət etibarilə yeni bir modeli - Azərbaycan modeli yaranmışdır.

Təqdirəlayiq haldır ki, iqtisadi inkişafın ikinci mərhələsində Azərbaycan Respublikasında qeyd edilən modelin gerçəkləşməsinin rəsmi bazası kimi bir çox irimiqyaslı siyasət sənədləri (konsepsiya, strategiya və proqramlar) qəbul olunmuş ("Azərbaycanda Kiçik və Orta Sahibkarlığa Dövlət Yardımı Proqramı (1997-2000-ci illər)", "Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər)", "Azərbaycan Respublikasında maşınqayırma sənayesinin inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər)", "Azərbaycan Respublikasında aqrar bölmənin inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2006-cı illər)", "Azərbaycan Respublikasının demoqrafik inkişaf konsepsiyası", "Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı", "Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Programı (2003-2005-ci illər)", "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Programı (2004-2008-ci illər)") və digərləri uğurla həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda, hal-hazırda "Azərbaycan Respublikasının məşğulluq strategiyası" (2006-2015-ci illər), "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı", "Azərbaycan Respublikası

regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” və digər vacib sənədlər uğurla icra olunur.

Davamlı və dinamik inkişaf məntiqinə əsaslanan bu modelin strateji istiqamətləri aşağıdakı kimi səciyyələndirilir: 1) sərbəst bazar münasibətlərinə əsaslanan və özünüinkişaf qabiliyyətinə malik olan sosialyönlü bütöv iqtisadi sistemin - müstəqil milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması; 2) ölkədə mövcud olan təbii-iqtisadi, texniki-istehsal və elmi-texniki potensialın fəal surətdə təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunması; 3) milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sistemində səmərəli şəkildə inteqrasiyasının təmin olunması.

Bu model üzrə iqtisadi siyasətin həyata keçirilmə taktikasının fərqləndirici xüsusiyyətlərini - göstərilən istiqamətlərin hər biri üzrə fəaliyyətin paralel şəkildə həyata keçirilən əlaqələndirilmiş proqramlar üzrə aparılması; qeyri-standart, lakin iqtisadi inkişafın obyektiv qanunauyğunluqlarını nəzərə alan, gələcəyə hesablanan və cəsarətli qərarların qəbul olunması; sosialyönlülüyün gözlənilməsi; milli mentalitetin nəzərə alınması və mütərəqqi dünya təcrübəsinə arxalanması təşkil edir.

Azərbaycan iqtisadi islahatlar və inkişaf modelinin həyatqabiliyyətli və səmərəli olmasının ən yaxşı sübutu son illərdə ölkəmizdə sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlərdir. Belə ki, bu model üzrə həyata keçirilən siyasət çox tez bir zamanda ölkə iqtisadiyyatında əsaslı keyfiyyət dəyişiklikləri baş verməsinə səbəb olmuşdur: inflyasiya cilovlanmış, Milli Bank tərəfindən büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi praktikasına son qoyulmuş, büdcə kəsiri ÜDM-in 1-2%-i səviyyəsinə endirilmişdir. Bu dəyişikliklər nəticəsində artıq 1996-cı ildə dərin iqtisadi böhran keçirən ölkədə makroiqtisadi sabitliyə nail olunmuş, növbəti-1997-ci ildən başlayaraq isə dinamik iqtisadi inkişafı təmin etmək mümkün olmuşdur. Belə ki, 1996-cı ildə ÜDM-in artım sürəti 1,3%, 1997-ci ildə 5,8%, 1998-2004-cü illərdə isə orta hesabla 10% təşkil etmişdir. 2005-2009-cu illərdə isə real iqtisadi artım tempi müvafiq olaraq 26,4%, 34,5%, 25%, 10,8% və 9,3% təşkil etmişdir.

1995-ci ildən etibarən ölkədə aparılan ardıcıl və sistemli iqtisadi islahatların ən mühüm istiqamətlərindən birini də dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi və azad sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılması təşkil etmişdir. Artıq torpaq və aqrar islahatları institusional baxımdan faktiki olaraq başa çatmışdır. 1695,1 min hektardan çox torpaq sahəsi əvəzsiz olaraq kəndlilərə paylanmış, kolxoz və sovxozların yerində fermer təsərrüfatları yaradılmışdır. Hazırda kənd təsərrüfatı məhsulunun 99,8%-i özəl bölmədə istehsal olunur. Bu proses ölkədə mühüm sosial-siyasi dəyişikliklərlə yanaşı, kənd təsərrüfatı sahələrinin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəlməsinə də təkan vermişdir. Son illərdə bir sıra ərzaq məhsulları idxalının xeyli dərəcədə azalması buna bariz sübutdur.

Sahibkarlığın inkişafının Heydər Əliyev modelinin təməl prinsipləri. Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş və onun rəhbərliyi ilə uğurla həyata keçirilmiş sahibkarlığın inkişafı strategiyasının aşağıdakı mühüm məqamları nəinki ölkəmizin inkişafında müstəsna rol oynamış, hətta bir model olaraq keçid iqtisadiyyatı ölkələrinin iqtisadi inkişafı baxımından nümunə kimi qəbul edilə bilər:

- Sahibkarlığın inkişafına yönəldilmiş tədbirlərin sistemliliyinin təmini. Sahibkarlığın inkişafı problemlərinin bir-biri ilə əlaqədar olması, onların həllinin müəyyən bir sistemin daxilində reallaşmasını zəruri edir. Belə ki, müəyyən bir istiqamətdə sahibkarların problemlərinin həllinə nail olmaqla ölkədə işgüzar fəaliyyətin əlverişli mühitini təmin etmək mümkün deyil.

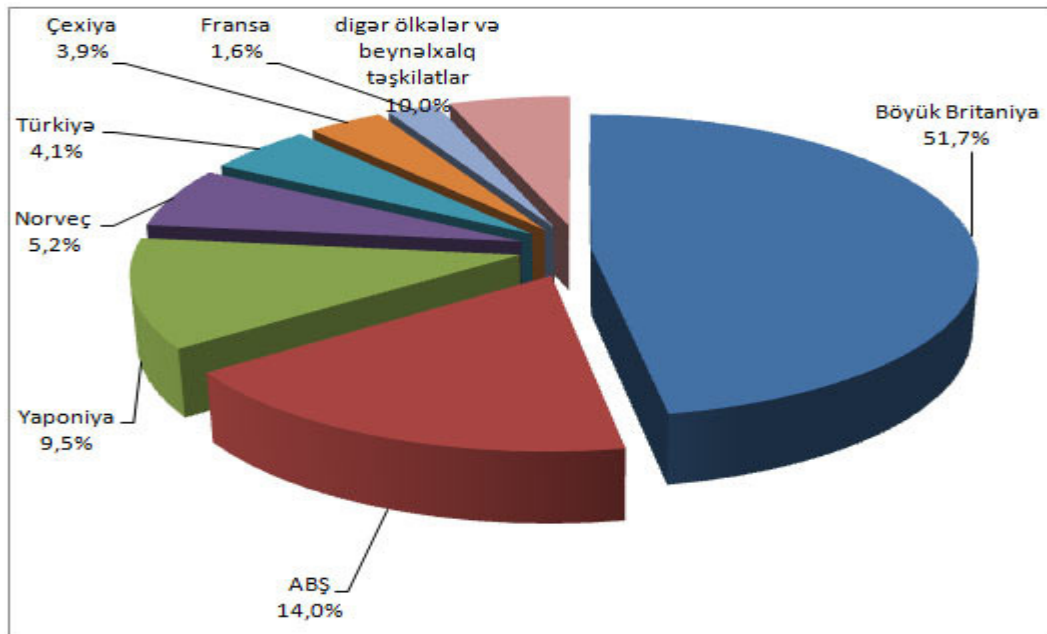
- Ölkəmizdə dövlət-sahibkar münasibətlərini tənzimləyən əsas prinsiplər müəyyənləşdirilmişdir. Dövlətin uzunmüddətli iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətləri və prinsipləri əsasında sahibkarlığın inkişafı keyfiyyətə yeni təsərrüfatçılıq münasibətləri sisteminin formalaşmasına əsaslanır. Göstərilən prinsiplər dövlətin sahibkarlığın inkişafında üzərinə götürdüyü öhdəlikləri və sahibkarın cəmiyyətə münasibətdə məsuliyyətinin əsas müddəalarını formalaşdırmışdır.

- Dövlət-sahibkar münasibətlərinin institusionallaşdırılması. Ölkədə sahibkarlığın davamlı inkişafının təmin edilməsi bu məqsədlə dövlətlə sahibkarlar arasında tərəfdaşlığın institusional təşkilini zərurətə çevirmişdir. Sahibkarlar artıq

mövcud problemlərin həllində iştirak edir. Bu baxımdan yaradılmış mexanizmlər (Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu, Sahibkarlar Şurası, Biznes Tədris Mərkəzləri və s.) dövlət-sahibkar münasibətlərinin sivil müstəvidə inkişafında əhəmiyyətli rol oynamaqdadır.

Heydər Əliyevin sahibkarlığın inkişafı modelinin mühüm səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri həmin model çərçivəsində davamlı inkişaf üçün əsaslı zəminin formalaşmasıdır. Hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə bu strateji xətt uğurla davam etdirilir. Dövlət-sahibkar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, biznes mühitinə dair qanunvericiliyin və inzibati prosedurların təkmilləşdirilməsi, regionlarda sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi mexanizmlərinin səmərəliliyinin artırılması, sahibkarların maarifləndirilməsi və onların işgüzar əlaqələrinin inkişafı istiqamətində davam etdirilən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölkə iqtisadiyyatında özəl sektorun payı 80%-dən çoxdur, məşğul əhalinin isə təqribən 70%-i bu sektorda cəmləşmişdir. Bu dövrdə görülən işlər içərisində 1999-cu ilin sonunda Neft Fondunun yaradılması xüsusi qeyd edilməlidir. Vaxtında qəbul edilmiş bu qərar iqtisadi inkişafda yeni mərhələnin başlanmasını göstərir və Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin milli sərvətlərimizdən gələcək nəsillərin bəhrələnməsi və iqtisadiyyatın kompleks inkişafının təmin olunmasına yönəlmiş uzunmüddətli iqtisadi strategiyasının məhsulu kimi qiymətləndirilməlidir. Bu davamı olaraq 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiya” (2005-2025-ci illər) mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

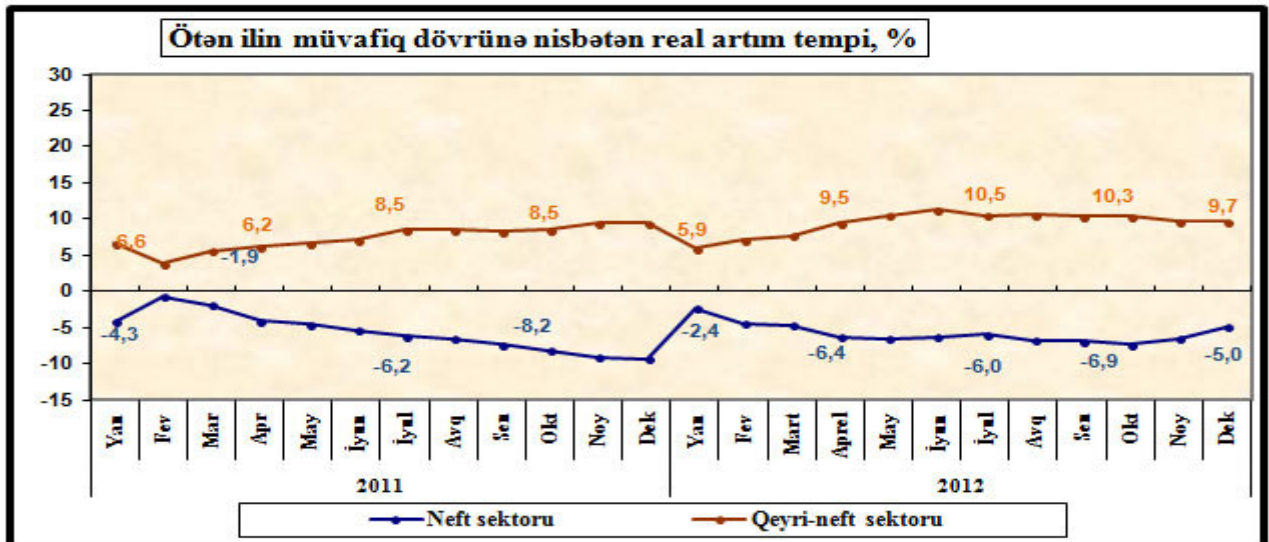
Həmçinin son illər Azərbaycanda yoxsulluğun azaldılması, sosial-iqtisadi rifahın yüksəldilməsi, regional və sahəvi inkişafın təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilmiş və keçirilən iqtisadi islahatların, tədbirlərin (bu islahat və tədbirlərin hansı siyasi sənədlərlə həyata keçirilməsi yuxarıda qeyd edilmişdir) davamlı nəticəsi olaraq ölkədə əhalinin həyat səviyyəsi ilbəl yüksəlir, iqtisadiyyatın regional və sahəvi kəsimdə inkişafı reallaşır.

Şəkil 2.1. 2012-ci il üzrə xarici ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən əsas kapitalla yönəldilmiş xarici investisiyalar (ümumi yekuna görə, faizlə) ⁸

Azərbaycan iqtisadiyyatında 2012-ci ildə ÜDM-in real artım tempi 2.2% təşkil etmiş və cari qiymətlərlə 54 milyard manat olmuşdur. Adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 5884.5 manat (7490.5 ABŞ dolları) təşkil etmişdir. Neft-qaz sektoru üzrə 2012-ci ildə 2011-ci ilə nisbətən 5.0% azalma qeydə alınmışdır. Bu sektorun ÜDM-də xüsusi çəkisi 47.3% (2011-ci ildə: 51.2%) təşkil etmişdir. 2012-ci ildə qeyri-neft sahələrinin inkişaf dinamikası ümumilikdə bu sahənin real ifadədə 9.7% (2011-ci ildə: 9.4%) artması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, 2011-ci ilə nisbətən 2012-ci ildə rabitə sahəsi 15.9%, nəqliyyat sahəsi 5%, tikinti sahəsi 18%, kənd təsərrüfatı 5.8%, ticarət sahəsi isə 9.6% artmışdır. 2012-ci ildə ölkədə iqtisadiyyatın və sosial sahələrin inkişafına bütün maliyyə mənbələri hesabına 15338.5 mln. manat və ya ötən ilin müvafiq dövründə olduğundan 18% çox əsas kapitalla investisiya yönəldilmişdir.

⁸İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin rəsmi internet sahifəsi. http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=90:%C3%BCzr%C9%99-%C9%99sas-kapitala-y%C3%B6n%C9%99ldil%C9%99n-investisiyalar&catid=17:investisiyalar&lang=az

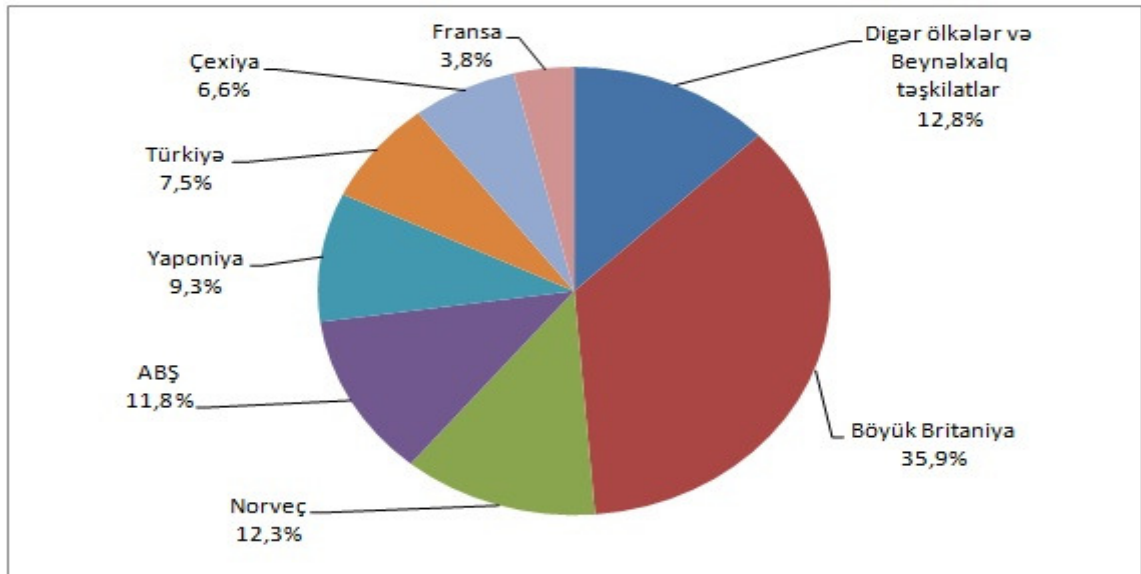

Şəkil 2.2. 2011-2012-ci illər üzrə Azərbaycanın neft və qeyri-neft sektorlarında real artım templəri (faizlə) ⁹

Əsas kapitalla qoyulmuş vəsaitin 78.8%-ni daxili investisiyalar, 21.2%-ni isə xarici investisiyalar təşkil etmişdir. 2012-ci ildə əsas kapitalla yönəldilmiş ümumi investisiyaların 11690.5 milyon manatı (76.2%-i) qeyri-neft bölməsinin, 3648 milyon manatı (23.8%-i) isə neft bölməsinin inkişafında istifadə edilmişdir. 2012-ci ilin 1 dekabr tarixinə iqtisadiyyata banklar tərəfindən kredit qoyuluşlarının həcmi keçən ilin 1 dekabr tarixinə nisbətən 22.1% artaraq 11721.3 mln. manat təşkil etmişdir.

2013-cü ildə ÜDM-in real artım tempi 5.8% təşkil etmiş və cari qiymətlərlə 57.7 milyard manat olmuşdur. Adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 6207.3 manat (7912.5 ABŞ dolları) təşkil etmişdir. Neft-qaz sektoru üzrə 2013-cü ildə 2012-ci ilə nisbətən 1.0% artım qeydə alınmışdır. Bu sektorun ÜDM-də xüsusi çəkisi 43.4% təşkil etmişdir. 2013-cü ildə qeyri-neft sahələrinin inkişaf dinamikası ümumilikdə bu sahənin real ifadədə 10.0% (2012-ci ildə: 9.7%) artması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, 2012-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə rabitə sahəsi 10.7%, nəqliyyat sahəsi 6.3%, tikinti sahəsi 23.0%, kənd təsərrüfatı 4.9%, ticarət sahəsi isə 9.9% artmışdır. 2013-cü ildə ölkədə iqtisadiyyatın və sosial sahələrin inkişafına bütün maliyyə mənbələri hesabına 17872.1 mln. manat və ya ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 15.1% çox əsas kapitalla investisiya yönəldilmişdir.

⁹İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin rəsmi internet sahifəsi.

Şəkil 2.3. 2013-cü ildə xarici ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş xarici investisiyalar (ümumi yekuna görə, faizlə) ¹⁰

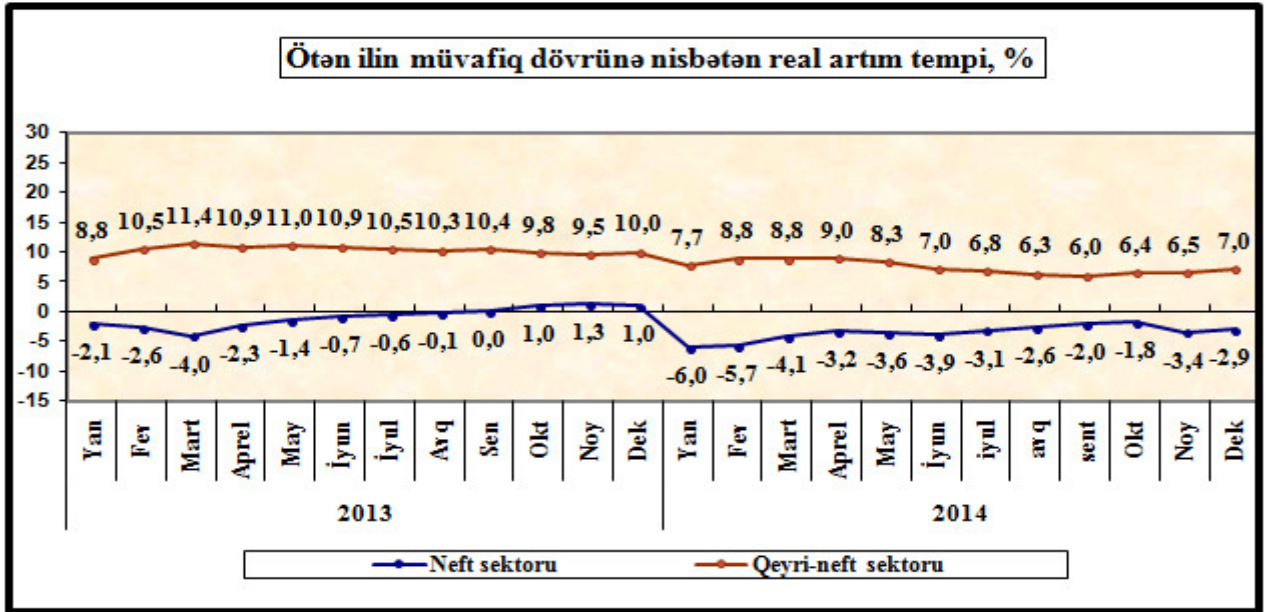
Əsas kapitalla qoyulmuş vəsaitin 76.7%-ni daxili investisiyalar, 23.3%-ni isə xarici investisiyalar təşkil etmişdir. 2013-cü ildə əsas kapitalla yönəldilmiş ümumi investisiyaların 13047.3 milyon manatı (73.0%-i) qeyri-neft bölməsinin, 4824.8 milyon manatı (27.0%-i) isə neft bölməsinin inkişafında istifadə edilmişdir. 2013-cü ilin 1 dekabr tarixinə iqtisadiyyata banklar tərəfindən kredit qoyuluşlarının həcmi keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 30.0% artaraq 15245.3 mln. manat təşkil etmişdir (2012-ci ilin dekabr ayının 1-nə kredit qoyuluşlarının artımı 22.1% olmuşdur). Hal hazırda əhalinin bir nəfərinə düşən sərmayələrin həcminə görə Azərbaycan MDB və Şərqi Avropa ölkələri arasında aparıcı yerlərdən birini tutur. ¹¹

2014-cü ildə ÜDM-in real artım tempi 2,8% təşkil etmiş və cari qiymətlərlə 59,0 milyard manat olmuşdur. Adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 6264.1 manat (7985.9 ABŞ dolları) təşkil etmişdir. Neft-qaz sektoru üzrə 2014-cü ildə 2013-cü ilə nisbətən 2.9% azalma qeydə alınmışdır. Bu sektorun ÜDM-də xüsusi çəkisi 39.0%

¹⁰http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=90:%C3%BCzr%C9%99-%C9%99sas-kapitala-y%C3%B6n%C9%99ldil%C9%99n-investisiyalar&catid=17:investisiyalar&lang=az

¹¹ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu, "Qloballaşma mühitində milli iqtisadi inkişaf modelin: formalaşması və inkişafı problemləri", monoqrafiya, Bakı, 2010, s. 69-85

(2013-cü ildə: 42.9 %) təşkil etmişdir. 2014-cü ildə qeyri-neft sahələrinin inkişaf dinamikası ümumilikdə bu sahənin real ifadədə 7.0% artması ilə nəticələnmişdir.

Şəkil 2.4. 2011-2012-ci illər üzrə Azərbaycanın neft və qeyri-neft sektorlarında real artım tempi (faizlə) ¹²

Belə ki, 2013-cü ilə nisbətən 2014-cü ildə rabitə sahəsi 15.1%, nəqliyyat sahəsi 4.7%, tikinti sahəsi 9.1%, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sektoru 18.2%, ticarət sahəsi isə 10.0% artmışdır. 2014-cü ildə ölkədə iqtisadiyyatın və sosial sahələrin inkişafına bütün maliyyə mənbələri hesabına 17615.8 mln. manat investisiya yönəldilmişdir. Əsas kapitala qoyulmuş vəsaitin 72.3%-ni daxili investisiyalar, 27.7%-ni isə xarici investisiyalar təşkil etmişdir. 2014-cü ildə əsas kapitala yönəldilmiş ümumi investisiyaların 11651.6 milyon manatı (66.1%-i) qeyri-neft bölməsinin, 5964.2 milyon manatı (33.9%-i) isə neft bölməsinin inkişafında istifadə edilmişdir. 2014-cü ilin 1 dekabr tarixinə iqtisadiyyata banklar tərəfindən kredit qoyuluşlarının həcmi keçən ilin 1 dekabr tarixinə nisbətən 19.1% artaraq 18151.9 mln. manat təşkil etmişdir (2013-cü ilin dekabr ayının 1-nə kredit qoyuluşlarının artımı 30.0% olmuşdur).

FƏSİL III. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA REALLAŞDIRILAN İQTİSADİ İSLAHATLARIN STRATEGİYASININ HÜQUQİ

¹²İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin rəsmi internet sahifəsi.

TƏMİNATI VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1 Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafının və reallaşdırılan iqtisadi islahatların strategiyasının hüquqi təminatı məsələləri

Ölkədə sahibkarlığın inkişafı məqsədilə biznes mühitinin daim yaxşılaşdırılması, bu sahədə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, yerli və xarici investisiyaların, müasir texnologiyaların, idarəetmə təcrübəsinin cəlb edilməsi və bu yolla yüksək keyfiyyətli, rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsal edilməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müəyyən etdiyi iqtisadi inkişaf strategiyasının prioritetlərindəndir.

Bugün əsas hədəfimiz milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi və dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli inteqrasiyası, qeyri-neft sektorunun, sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsi əsasında ölkədə əldə olunmuş dinamik inkişafın davamlılığını təmin etməkdir.

Sahibkarlığın inkişafı sahəsində qəbul edilmiş normativ-hüquqi sənədlər, sahibkarlığa dövlət maliyyə mexanizminin daha da təkmilləşdirilməsi iş adamlarında özünəinam hissini artırmış, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsinə, xüsusilə də regionlarda yeni sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətə başlamasına təkan vermişdir. Artıq ölkədə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektləri sosial təşəbbüslərə daha fəal qoşulmaqdadırlar.

Dövlət başçısının 2004-cü il 11 fevral tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər)" həyata keçirilməsi nəticəsində bölgələr potensial inkişaf etmiş, sahibkarlığın inkişafı sahəsində əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilmiş, yeni istehsal və emal müəssisələri, iqtisadi və sosial infrastruktur yaradılmış, əhalinin həyat səviyyəsi daha da yaxşılaşdırılmışdır. Bu işlər "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" çərçivəsində də davam etdirilir.

Ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafına, biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına dövlət tərəfindən daima qayğı göstərilməkdədir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin fəaliyyətinin "bir pəncərə" prinsipi üzrə təşkilinin təmin edilməsi tədbirləri haqqında" 2007-ci il 25 oktyabr tarixli, Sərəncamı ilə vahid dövlət qeydiyyatı orqanı Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi müəyyən edilmiş və 2008-ci il 1 yanvar tarixindən onun tətbiqinə başlanılmışdır.

Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyəti qədim tarixə malik olmaqla böyük inkişaf yolu keçmişdir. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində bu qədim fəaliyyət növü sürətli və böyük inkişaf dövrü keçmişdir. Ölkəmizin malik olduğu müxtəlif təbii sərvətlər həm xarici iş adamlarının ölkəyə gəlməsinə, həm də yerli sahibkarlığın inkişafına əvəzsiz şərait yaratmışdır.

Azərbaycan Respublikasında reallaşdırılan iqtisadi islahatların hüquqi təminatının əsasında ilk növbədə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında" Konstitusiya aktı, "Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyi haqqında" Konstitusiya Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi və bunların əsasında qəbul edilmiş digər bir sıra qanunvericilik aktları dayanır.

Bu qanunların içərisində ən əlisi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasıdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 1995-ci ilin 12 noyabr tarixində qəbul edilmişdir. Digər bütün normativ – hüquqi aktlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının maddələrində əks olunmuş müddəalara əsaslanır və həmin qanunlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının maddələrinə zidd ola bilməz "Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyi haqqında" Konstitusiya Qanunu 25 may 1991-ci ildə qəbul olunmuş və ölkəmizin iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsinin tənzimlənməsində mühüm rola malikdir.

Sənəddə qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyi ondan ibarətdir ki, müstəqil surətdə xalq təsərrüfatının istiqamətləri müəyyənləşdirilir, maliyyə-büdcə, pul-kredit, qiymət, investisiya siyasəti, elmi-texniki və xarici iqtisadi siyasət həyata keçirilir, əhali üçün sosial təminatlar yaradılır.

Göründüyü kimi Respublikanın iqtisadi müstəqilliyinin əsası dövlətin öz iqtisadi funksiyalarını sərbəst şəkildə həyata keçirə bilməsi ilə bağlıdır. Bununla yanaşı iqtisadiyyatın tənzim olunması sahəsində dövlətin konkret funksiyaları da göstərilir:

- İstehsal-iqtisadi potensialdan istifadənin ən səmərəli üsullarını müəyyənləşdirmək, xalq təsərrüfatının struktur dəyişmələrinə kömək etmək, əsas bazar strukturlarını yaratmaq, intellektual mülkiyyət münasibətlərini tənzimləmək;
- Milli gəlirdən istifadə proporsiyalarını müəyyən etmək, iqtisadi və sosial inkişaf, xalqın mənəvi dirçəliş proqramlarını hazırlamaq və onların həyata keçirilməsinə kömək etmək, ayrı-ayrı sahələrin və regionların inkişafı üçün xüsusi fondlar yaratmaq;
- Başqa dövlətlərlə iqtisadi münasibətlərdə Azərbaycan Respublikasının mənafələrini qorumaq;
- Lazım olduqda lisenziyalar vermək və mal gətirilməsi, aparılması hədlərini müəyyən etmək yolu ilə ölkənin hüquqi şəxslərinin və vətəndaşlarının digər dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləmək;
- Ölkənin əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasını, sağlam və təhlükəsiz əmək şəraiti yaradılmasını təmin etmək;

Yuxarıdakı funksiyaların istiqamətlərinə baxdıqda görürük ki, onların əksəriyyəti sosial yönümlüdür. Bu bir daha tənzimlənən sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı yolunun seçildiyini göstərir.

Ölkədə iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin həddlərinin müəyyənləşdirilməsi və hüquqi əsasının formalaşdırılmasında “Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinin əsasları haqqında” Konstitusiya aktı baza rolunu oynayır. Həmin aktın “İqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi” adlı III bölməsi bütövlükdə yeni iqtisadi sistemin formalaşdırılması şəraitində dövlətin iqtisadiyyatda yeri və funksiyalarını müəyyənləşdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin qarşıya qoyduğu məqsədlərə uyğun maksimum səmərəli tənzimləməni həyata keçirilməsi dövlətin hüquqyaratma fəaliyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Məhz buna görə də dövlətin hüquqyaratma fəaliyyətinin daha təkmil olması məqsəduyğundur, yəni normativ – hüquqi aktlar elə

yaradılmalıdır ki, münasibətləri tənzimləyərkən və eləcə də iqtisadi islahatların reallaşdırılmasında mövcud konstitusion prinsiplərə (qanunçuluq, ədalət, hüquq bərabərliyi və s.) riayət edilsin, hüquqda və ya qanunda boşluqlar olmasın, yaradılmış aktlar ziddiyyət təşkil etməsin.

Müstəqillik illərində Azərbaycanda yeni cəmiyyət quruculuğunu, bazar münasibətlərinə keçid və dünya sisteminə inteqrasiyanın əsaslarını müəyyən edən, tənzimlənməsi və idarəetməsi barədə 1000-dən çox qanun qəbul edilmiş, mövcud qanunlarda xeyli dəyişiklik və təkmilləşdirmələr aparılmışdır. Bu qanunlar sahə və qismən ərazi mülkiyyət, bölgü və istehlak münasibətlərini, iqtisadi münasibətlərin bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında idarə olunmasını, əhalinin sosial müdafiəsinə təminat verilməsini, maliyyə, sığorta, uçot və statistika fəaliyyətini, vergi münasibətlərini, xarici iqtisadi fəaliyyəti və daxili bazarın qorunmasını və i.a. tənzimləyən qanunlardır. Bunlarla yanaşı, yerli dövlət idarəetmə, yerli özünüidarəetmənin yaranması və fəaliyyəti ilə bağlı bir sıra qanunlar, fərman və sərəncamlar qəbul olunmuşdur.¹³

Ölkəmizdə iqtisadi inkişafın istiqamətləndirilməsi və tənzimlənməsi, həmçinin həyat keçirilən iqtisadi islahatların hüquqi bazasının yaradılması məqsədi ilə yaradılan hüquqi – normativ aktlara aiddir: “AR – nın iqtisadi müstəqilliyinin əsasları haqqında” AR – nın Konstitusiyaya Qanunu (25. 05. 1991); “Mülkiyyət haqqında” AR – nın Qanunu (09. 11. 1991); “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında ” AR – nın Qanunu (15. 12. 1992); “Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında” AR – nın Qanunu (07. 01. 1993); “Dövlət borcu haqqında” AR Qanunu (1991-ci il); “Əhalinin məşğulluğu haqqında” AR – nın Qanunu (27. 06. 1991); “Aksizlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (31 dekabr 1991-ci il); “Hüquqi şəxslərin mənfəətindən və gəlirlərinin ayrı ayrı növlərindən vergilər haqqında” AR – nın Qanunu (09. 11. 1991; 14.04.1994 və 02.05.1995 – ci illərdəki əlavə və dəyişikliklərlə); “Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi haqqında” AR – nın Qanunu (24. 06. 1992; 14.04.1994, 20.06.1995, 29.08.1995 – ci illərdəki əlavə və dəyişikliklərlə); “Dövlət Vergi Xidməti haqqında”

¹³ Mail Rəhimov: Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafını tənzimləyən qanunlar (1991-1995-ci illər), Bakı-1996

AR – nın Qanunu (21. 06. 1992);“İcarə haqqında” AR – nın Qanunu (30. 04. 1992);“Antiinhisar haqqında” AR – nın Qanunu (04. 03. 1993);“Müəssisələr haqqında” AR – nın Qanunu (01. 07. 1994);“Sənmdar cəmiyyəti haqqında” AR – nın Qanunu (12. 07. 1994);“Girov haqqında” AR – nın Qanunu (15. 07. 1994);“Müflisləşmə və iflas haqqında” AR – nın Qanunu (22. 07. 1994);“Qiymətli kağızlar haqqında” AR – nın Qanunu (24. 11. 1992; 29. 08. 1995);“Əmtəə birjəsi haqqında” AR – nın Qanunu (25. 05. 1994);“Auditor xidməti haqqında” AR – nın Qanunu (16. 09. 1994); “Lizinq xidməti haqqında” AR – nın Qanunu (29. 11. 1994);“Aqrar islahatın əsasları” AR – nın Qanunu (18. 02. 1995);“İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” AR – nın Qanunu (13. 01. 1995);“Haqsız rəqabət haqqında” AR – nın Qanunu (02. 11. 1991);“İstehlakçı hüquqlarının müdafiəsi” AR – nın Qanunu (19. 09. 1995);“Büdcə sistemi haqqında” AR – nın Qanunu (01. 12. 1992);“Xarici investisiyaların qorunması haqqında” AR Qanunu (15.01.1992);“Mühasibat uçotu haqqında” AR – nın Qanunu (24. 03. 1995); “Sığorta haqqında” AR – nın Qanunu (05. 01. 1993);“Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” AR – nın Qanunu (07.08. 1992; 10.02.1993cü ildəki əlavə və dəyişikliklərlə);“Valyuta tənzimi haqqında” AR – nın Qanunu (24. 10. 1994);“Statistika haqqında” AR – nın Qanunu (18. 02. 1994); “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (20 iyun 1995-ci il); “Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrin bağlanması, icrası və ləğvi qaydaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (13 iyun 1995); “Standartlaşdırma haqqında” AR Qanunu(16.04.1996);“Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı haqqında” AR Qanunu (06.02.1996);“Kooperasiya haqqında” AR Qanunu (07.02.1996);“Maliyyə – sənaye qrupları haqqında” AR Qanunu (23.04.1996);“Banklar və bank fəaliyyəti haqqında” AR Qanunu (14.06.1996);“Müflisləşmə və iflas haqqında” AR Qanunu (13.06.1997);“Girov haqqında” AR Qanunu (03.07.1998);“Torpaq icarəsi haqqında” AR Qanunu (11.12.1998);“Məhdud məsuliyyətli müəssisələr haqqında” AR Qanunu (29.12.1998);“İmmiqrasiya haqqında”(12.03.1999);“Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında” AR Qanunu (04.06.1999);“Əmək miqrasiyası haqqında” (28.10.1999);“Beynəlxalq Arbitraj haqqında” (18. 11.1999); “Kredit ittifaqları

haqqında” AR Qanunu (02.05.2000);“Hüquqi şəxslərin dövlət büdcəsinə borclarının güzəştli ödənişi haqqında” AR Qanunu (24.10.2000);“Kommersiya sirri haqqında” AR Qanunu (04.12.2001);“Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” AR Qanunu (2001-ci il);“Dövlət satınalmaları haqqında” AR Qanunu (27.12.2001);“Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” AR Qanunu (2002-ci il); “Banklar haqqında” AR Qanunu (2004-cü il) və digər qanunlar.

Müasir dövrdə ölkəmizdə davamlı inkişafa nail olunması onun təmin edilməsinin başlıca struktur istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinin, ölkəmizin təbii resurslar balansı, istifadə edilmə dərəcəsi, mövcud imkanlar daxilində onların reallaşdırılması mümkünlüyünün dəyərdirlməsinə və bunların əsasında Azərbaycanda uzun müddətə cari və perspektiv məqsədlərin uzlaşdırılmasına əsaslanan optimal və səmərəli strateji inkişaf strategiyasının çox variantlı konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən əmtəə birjalarının işi “Əmtəə Birjası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir. Bu qanun 25 may 1994-cü ildə qəbul olunmuşdur.

Qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsində dövlətin məqsədi onun fəaliyyətinin vahid qaydalarının yaradılması, cəmiyyətin ictimai maraqlarının və bazarda fəaliyyət göstərən subyektlərin fərdi maraqlarının təmin olunması, onların hüquqlarının və qanuni mənafelərinin müdafiəsindən ibarətdir. Ölkəmizdə qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsinin hüquqi əsaslarını aşağıdakı qanunverici aktlar təşkil edir:

1. “Qiymətli kağızlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu – 14 iyul 1998-ci ildə qəbul olunmuşdur
2. AR Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komissiyasının Əsasnaməsi. 26.07.1999 tarixdə təsdiq olunmuşdur.
3. Milli Depozit Sistemi haqqında Əsasnamə.
4. Girov kağızı haqqında Əsasnamə. 17.01.2001 tarixdə təsdiq olunmuşdur.
5. Qiymətli kağızlarla alqı-satqı əqdlərinin bağlanma qaydaları haqqında Əsasnamə. 26.07.2002 tarixdə təsdiq olunmuşdur.
6. Təmin edilmiş istiqrazlar haqqında Əsasnamə. 03.08.2004 tarixdə təsdiq

olunmuşdur.

7. Azərbaycan Respublikasında mənzil sertifikatlarının buraxılışı, tədavülü və ödənilməsi haqqında Əsasnamə. 11.11.2004 tarixdə təsdiq olunmuşdur.

8. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə İdarəsi haqqında Əsasnamə. 12.12.2005 tarixdə təsdiq olunmuşdur.

Azərbaycanda valyuta bazarı “Valyuta tənzimi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu (30.04.2002) ilə tənzimlənir. Ölkədə rezidentlər arasında milli valyuta ilə hesablaşmalar heç bir məhdudiyyət qoyulmadan həyata keçirilir, qeyri-rezidentlər tərəfindən milli valyutanın əldə edilməsi və ondan istifadə edilməsi qaydası Milli Bank tərəfindən müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikasında xarici valyutanın alınması və satılması bilavasitə müvəkkil banklar arasında, eləcə də Azərbaycan Respublikası Milli Bankının müəyyən etdiyi qayda və şərtlər daxilində fəaliyyət göstərən valyuta birjalari vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Azərbaycan Respublikası Milli Bankı manatın sabitliyini təmin etmək məqsədi ilə xarici valyutanın alqı-satqısı üzrə əməliyyatlar aparmaqla valyuta bazarına müdaxilə edə və satış məzənnəsinin alış məzənnəsindən kənarlaşmasına hədd qoya bilər.

Ölkəmizdə əmək birjalarının tənzimlənməsinin hüquqi əsasını 2000-ci ildə qəbul edilmiş “Əmək birjalari haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu təşkil edir. Bundan əlavə əmək bazarının və əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi AR Əmək Məcəlləsinə (1 fevral 1999-cu ildə təsdiq olunmuşdur), “Əməyin mühafizəsi haqqında” (29 sentyabr 1992-ci il), “Məzuniyyətlər haqqında” (19 iyul 1994-cü il), “Fərdi əmək müqavilələri (kontraktları) haqqında” (21 may 1996-cı il), “Kollektiv müqavilələr və razılaşmalar haqqında” (14 sentyabr 1996-cı il), “Sosial sığorta haqqında” (18 fevral 1997-ci il), “Məşğulluq haqqında” (2 iyul 2001-ci il) Azərbaycan Respublikasının Qanunlarına əsaslanır.

Azərbaycan Respublikasında bank-kredit təşkilatlarının (bankların) fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995- 12 noyabr), «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2004 – 16 yanvar (4 mart 2005-ci il tarixli, 6 mart və 19 oktyabr 2007-ci il tarixli əlavə və dəyişikliklərlə)), Azərbaycan

Respublikasının Mülki Məcəlləsi, «Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında» (2004 – 10 dekabr (17 aprel 2007-ci il, 9 oktyabr 2007-ci il və 6 noyabr 2007-ci il tarixli dəyişikliklərlə)), «Valyuta tənzimi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu» (21 oktyabr 1994 (27 noyabr 2001-ci il, 30 aprel 2002-ci il tarixli, 3 mart 2006-cı il, 17 aprel 2007-ci il tarixli və 7 dekabr 2007-ci il tarixli əlavə və dəyişikliklərlə)), Əmanətlərin sığortalanması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2006 - 29 dekabr) və «Kredit İttifaqları haqqında» (2001-23 noyabr) Azərbaycan Respublikası qanunları, Milli Bankın bunlara müvafiq olaraq, qəbul edilmiş normativ aktları, Azərbaycan Respublikasının digər normativ hüquqi aktları, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasında lizinq fəaliyyətinin tənzimlənməsinin hüquqi əsaslarını “Lizinq xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (12.11.1994) və digər normativ-hüquqi aktlar təşkil edir. “Lizinq xidməti haqqında” qanun lizinq fəaliyyətinə aid olan əsas anlayışları müəyyən edir, lizinq xidmətinin formalarını müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasında sığorta sahəsində münasibətləri tənzimləyən əsas normativ aktlar “Sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunudur (1999-cu il 25 iyun) və “Sığorta fəaliyyəti haqqında” (15 mart 2008 – ci il) Qanunlardır. Onlar, respublikamızda sığorta xidmətinin göstərilməsinin əsas prinsip və qaydalarını müəyyən edən sənədlər olmaqla, sığorta işinin inkişaf etdirilməsinə və etibarlı şəkildə həyata keçirilməsinə, sığortalıların hüquq və mənafələrinin müdafiəsinə yönəlmişdir. “Sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu sığortaçıların maliyyə sabitliyinin təmin edilməsini, sığorta sahəsində fiziki və hüquqi şəxslərin peşəkar fəaliyyəti (ekspert, aktuar, agentlik, broker və prodüktor fəaliyyətini) göstərmələrini tənzimləyir, sığorta sahəsində dövlətin səlahiyyətlərini müəyyən edir.

Torpaq və təbii sərvətlər bazarının əmələ gəlməsi, bir qayda olaraq, belə bir bazarın fəaliyyətini tənzim edən qanunların və digər hüquqi-normativ sənədlərin işlənməsi və qəbulu ilə əlaqədardır.

Bu istiqamətdə Azərbaycanda müvafiq işlər aparılmışdır. İlk növbədə üç əsas

qanun “Aqrar-sənaye kompleksində islahatlar haqqında” (18 fevral 1995-ci il), “Kolxoz və sovxozlarda islahatlar haqqında” və “Torpaq islahatı haqqında”, eləcə də 20-dən artıq normativ aktlar qəbul olunmuşdur. Milli Məclis tərəfindən Torpaq məcəlləsi hazırlanmış və təsdiq edilmişdir. Onun həyata keçirilməsində ilk addım kənd təsərrüfatı dövrüyyəsində istifadə olunan torpaq sahələrinin özəlləşdirilməsidir. Bu məqsədlə, ancaq dövlət sərəncamında olan torpaqlar 3 kateqoriyaya bölünmüşdür – dövlət torpaqları, bələdiyyə torpaqları və aqrar-sənaye kompleksinin restrukturizasiyası proqramına uyğun olaraq vətəndaşların xüsusi mülkiyyətinə verilən torpaqlar.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 14 aprel tarixli 80 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrası ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə, makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsində, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin yaranmasında, infrastruktur və kommunal xidmətlərin səviyyəsinin daha da yüksəldilməsində, yoxsulluq səviyyəsinin aşağı düşməsində və əhalinin rifah halının daha da yaxşılaşdırılmasında müstəsna rol oynamaqdadır.

Sosial-iqtisadi proseslərin çevikliyinə təmin etmək, səmərəliliyini artırmaq məqsədilə bu qısa dövr ərzində qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsinə, investisiya fəaliyyətinin gücləndirilməsinə, antiinhisar və digər iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəlmiş bir çox qanunlar qəbul edilmiş, sahibkarlığın inkişafına əlverişli şəraitin yaradılması üçün vergi məcəlləsinə dəyişikliklər edilərək mənfəət vergisinin dərəcəsi aşağı salınmış, «Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası (2006-2015-ci illər)» hazırlanaraq ölkə Prezidenti tərəfindən təsdiq edilmişdir.

Əhalinin sosial müdafiəsini daha da gücləndirmək, ölkədə yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması və bununla bağlı BMT-nin 2000-ci ildə keçirilmiş Minilliyin Sammitindən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyev 20 fevral 2003 - cü ildə “2003—2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi

barədə qərar vermişdir ki, bu da sosial sahəyə və əhalinin sosial təminatının yaxşılaşmasına yönəlmiş dövlət proqramı kimi bu istiqamətdə həyata keçiriləcək tədbirlərin hüquqi əsası qismində çıxış etmişdir.

Ölkədə qarşıdakı illərdə iqtisadiyyatın diversifikasiyasının, qeyri-neft sektorunun və regionların inkişafının davamlılığının təmin edilməsi, infrastrukturun və sosial xidmətlərin daha da yaxşılaşdırılması məqsədi ilə qərara ölkə başçısı 2014-cü il fevralın 27-də "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nı təsdiq etmişdir.

Regionların hərtərəfli inkişafı sahəsində 2004-cü ildən başlanılmış məqsədyönlü siyasətin davamı olaraq "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" hazırlanmışdır. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın icrası ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə, makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında, regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsində, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin yaranmasında, irimiqyaslı infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsində, kommunal xidmətlərin səviyyəsinin yüksəldilməsində, nəticədə əhalinin rifah halının daha da yaxşılaşdırılmasında və yoxsulluq səviyyəsinin aşağı düşməsində müstəsna rol oynayacaqdır.

"Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın əsas məqsədi ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, regionların sürətli inkişafı istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi, xüsusi ilə kəndlərin inkişafı ilə bağlı infrastrukturun və sosial xidmətlərin daha da yaxşılaşdırılmasından ibarət olacaqdır. Dövlət Proqramında müəyyən edilmiş məqsədə nail olmaq üçün regionlarda infrastruktur təminatının, o cümlədən əhalinin kommunal xidmətlərlə təminatının daha da yaxşılaşdırılması, ixracyönümlü və rəqabətədavamlı məhsul istehsalı istiqamətində sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsi, əhalinin, xüsusi ilə kənd əhalisinin məşğulluq səviyyəsinin artırılması və yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması istiqamətində

tədbirlərin davam etdirilməsi kimi mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur¹⁴

Ölkədə insan kapitalının inkişafı və səmərəli sosial müdafiə sisteminin təmin edilməsi sahəsində görülən işlərin davam etdirilməsi və genişləndirilməsi əsas prioritet kimi müəyyən olunmuş, bu məqsədlə ölkə əhalisinin, xüsusən, sosial cəhətdən həssas əhali təbəqələrinin mənzil şəraitlərinin yaxşılaşdırılması və bu sahənin inkişafı əsas məsələlərdən biri kimi qarşıya qoyulmuşdur. Regionların sosial-iqtisadi inkişafında aqrar sektora ayrılan diqqət onun ölkə iqtisadiyyatında ümumi payının artması ilə yanaşı əsas gəlirli sahələrdən birinə çevrilməsinə də səbəb olmuşdur. Ölkə rəhbərliyinin bu sahənin inkişafına xüsusi qayğısı nəticəsində əsas ərzaq məhsullarına olan daxili tələbatın yerli istehsal hesabına ödənilməsi istiqamətində həyata keçirilən islahatlar kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında ilbəl artımla müşahidə edilməkdədir.

Ölkə başçısı cənab İlham Əliyev tərəfindən 2011-ci ilin turizm ili elan edilməsi turizm sektorunun ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən birinə çevrilməsi istiqamətində görülən işlərə mühüm təkan vermişdir. Dövlət Proqramı çərçivəsində qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində sosial və ekoloji tələblərə cavab verəcək səmərəli və rəqabətqabiliyyətli müasir turizm kompleksləri yaratmaq və bu sahədə yeni iş yerlərinin açılmasını təmin etmək hesabat ilində də əsas vəzifələrdən biri kimi müəyyən edilmişdir. 2011-ci il ərzində ölkənin müxtəlif regionlarında bir sıra yeni turizm obyektlərinin açılışı olmuşdur ki, bunlardan Bakıda “Kempinski Badamdar” və “Jumeirah Bilgah Beach” otel komplekslərini, “Hilton” otelini, Qaxda “El Resort”, Şəkiddə “Green Hill Inn”, Qəbələdə “Qafqaz Sport Hotel” mehmanxanalarını, Qusarda Şahdağ Qış-Yay Turizm Kompleksinin 2 nömrəli kanat və xizək enişini, Naftalanda “Çinar Hotel və SPA Naftalan” kompleksini və “Qaşaltı” sanatoriyasını göstərmək olar.

Respublikası Prezidentinin 25 avqust 2008-ci il tarixli 3004 nömrəli Sərəncamı

¹⁴http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=2097:dovlet-proqrami-2014-2018&catid=116:2014-2018-dp-reg&lang=az.

ilə təsdiq edilmiş “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”nın əsas məqsədi ölkənin hər bir vətəndaşının sağlam və məhsuldar həyat tərzi üçün onun qəbul edilmiş normalara uyğun ərzaq məhsulları ilə tam təmin edilməsinə nail olmaqdır. Dövlət Proqramının icrası ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2008-ci il 27 avqust tarixli 312s sayılı və 2008-ci il 12 sentyabr tarixli 338s sayılı Sərəncamları qəbul edilmişdir. Bu sərəncamlara uyğun olaraq aidiyyəti mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən təsdiq olunmuş qrafiklərə əsasən ölkədə ərzaq məhsullarının istehsalının artırılması, əhalinin təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi məqsədi ilə müvafiq tədbirlər ardıcılıqla həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 noyabr 2010-cu il tarixli 358 nömrəli “Azərbaycan Respublikasının 2011-ci il Dövlət Büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Fərmanının 2.9.1.3-cü bəndinə əsasən “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”nın maliyyələşdirilməsi ilə bağlı 2011-ci ilin Dövlət Büdcəsində 111,6 mln. manat vəsait nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 sentyabr 2004-cü il tarixli 128 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli Strategiya”ya uyğun olaraq neft və qaz gəlirlərinin qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilməsi nəticəsində ötən müddətdə bu sahədə əsaslı irəliləyişlər əldə olunmuşdur. Belə ki, 2010-cu ildə qeyri-neft sektoru üzrə ümumi daxili məhsulun həcmi 18,4 milyard manat təşkil etmiş və 2009-cu ilə nisbətən 7,9 faiz artmışdır. Onun ÜDM-da xüsusi çəkisi 44,4 faiz təşkil etmişdir.

Yoxsulluğu yaradan əsas amillərdən birinin işsizlik olduğunu nəzərə alaraq, yoxsulluqla mübarizədə ölkədə əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğunun təmin olunması sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi önəmli yer tutur. 2010-cu ildə ölkədə 73 mindən çox yeni, o cümlədən 52,7 min daimi iş yeri açılmışdır . Ümumiyyətlə 2004-2010-cu illərdə respublikada 910 mindən çox iş yeri yaradılmışdır ki, bunun da nəticəsində ölkədə işsizlik və onun davamı olaraq yoxsulluq səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Belə ki, 2002-ci ilin yekununa

görə yoxsulluq səviyyəsi 46,7% olduğu halda, həmin göstərici 2010-cu ilin sonunda 9,1%-ə düşmüşdür. Ölkəmizin iqtisadi və sosial həyatında müşahidə olunan müsbət meyllərin, o cümlədən əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması və yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması sahəsində tədbirlərin davam etdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 sentyabr 2008-ci il tarixli 3043 nömrəli Sərəncamı ilə “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı” təsdiq olunmuşdur. Dövlət Proqramı özündə əsas 9 strateji məqsədi əks etdirir. Belə ki, makroiqtisadi sabitliyi saxlamaq və qeyri-neft sektorunu tarazlı inkişaf etdirməklə davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi, əhalinin gəlir əldə etmək imkanlarının genişləndirilməsi, yaşlı əhalinin, aztəminatlı ailələrin və sosial cəhətdən xüsusilə həssas qrupların sosial riskinin azaldılması, qaçqınların və məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması tədbirlərinin davam etdirilməsi, təhsil və səhiyyə sahəsində xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, sosial infrastrukturun inkişaf etdirilməsi Dövlət Proqramının əsas strateji istiqamətlərindəndir. Bu sahədə həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində 2008-2015-ci illərdə ölkədə işsizlik səviyyəsinin 3-4 % həddinədək, yoxsulluğun səviyyəsinin isə 2 dəfə azaldılması nəzərdə tutulur.

Eyni zamanda əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması, ölkədə davamlı iqtisadi artımın və makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması, yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması istiqamətində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrasının davam etdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 iyun 2011-ci il tarixli 1578 nömrəli Sərəncamı ilə “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”nın həyata keçirilməsi üzrə 2011-2015-ci illəri əhatə edən yeni Tədbirlər Planı təsdiq edilmiş və artıq icrasına başlanılmışdır. Həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində 2011-ci ildə ölkədə işsizlik səviyyəsi 5,4 faizədək enmişdir.

Həmçinin ölkənin əməkqabiliyyətli əhalisinin məşğulluğunu təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 noyabr 2011-ci il tarixli 1836 nömrəli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə 2011-2015-ci illər üçün Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir.

Proqram çərçivəsində əmək bazarının tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi, işçi qüvvəsinə olan tələbatın stimullaşdırılması və insan kapitalının inkişaf etdirilməsi, sosial cəhətdən həssas əhali qruplarının məşğulluğunun inkişafı, işaxtaran və işsiz şəxslərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

3.2 Azərbaycan Respublikasında reallaşdırılan iqtisadi islahatların hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Son illər ərzində dövlət orqanları tərəfindən sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi məqsədi ilə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir çox işlər görülmüşdür.

Ümummillə Lider Heydər Əliyevin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə uğurla davam etdirilməsi sayəsində ölkəmiz dinamik inkişaf etmiş, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, sahibkarlığın və regionların inkişafı sürətləndirilmişdir. Bu sahədə nailiyyətlərin davamlılığının təmin edilməsi ilə bağlı ortamüddətli dövr üçün prioritet istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir.

Ortamüddətli dövrdə ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafının təmin edilməsi, makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sahələrinin və regionların inkişafının sürətləndirilməsi, özəl bölmənin inkişafı üçün azad rəqabət və əlverişli investisiya mühitinin yaradılması istiqamətində işlər davam etdiriləcək, ölkəmizin dünya iqtisadi sistemindəki mövqeyi daha da möhkəmləndiriləcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının büdcə-vergi siyasəti ölkənin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla növbəti illərdə iqtisadiyyatın səmərəliliyinin və dayanıqlılığının təmin edilməsinə, onun aparıcı sahələrinin modernləşməsinə və şaxələnməsinə, sosial prioritetliyin saxlanılmasına, əhalinin yaşayış səviyyəsinin, qaçqın və məcburi köçkünlərin, həssas sosial qrupların sosial rifahının artırılmasına

yönəldilmişdir.

Növbəti illərdə qeyri-neft sektorunun inkişafının daha da stimullaşdırılması, bu istiqamətdə daxilolmaların artırılması üçün orta və iri şirkətlərdə vergi öhdəliklərinin vaxtında və tam həcmdə yerinə yetirilməsi, vergi borclarının, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə transferin təcridən azaldılması, bütövlükdə vergi və gömrük intizamının artırılması istiqamətində səylərin gücləndirilməsi nəzərdə tutulmalıdır.

Növbəti illərdə gömrük siyasəti gömrük idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi və şəffaflığa əsaslanan sistemin inkişaf etdirilməsinə, dövlət büdcəsinə ödənilməli olan gömrük ödənişləri üzrə maliyyə intizamının daha da gücləndirilməsinə, bütün gömrük ödənişlərinin nağdsız qaydada alınmasının təmin edilməsinə, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə töhfə vermək məqsədilə ticarətin asanlaşdırılması və stimullaşdırılmasına dair ən yaxşı təcrübələrin tətbiqinə, gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsinin səmərəliliyinin artırılmasına, beynəlxalq təşkilatlarla və xarici ölkələrin gömrük xidmətləri ilə gömrük işi sahəsində əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsinə, müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının imkanlarından daha geniş istifadə etməklə xarici ticarət iştirakçılarında gömrük işi sahəsində göstərilən elektron gömrük xidmətlərinin inkişaf etdirilməsinə yönəldilməlidir.

Xüsusi əhəmiyyət kəsb edə biləcək məsələlərdən biri də ölkəmizdə azad iqtisadi zonaların yaradılmasıdır. Bununla bağlı dövlətin müvafiq proqramları mövcuddur, ardıcıl danışıqlar aparılır və müvafiq hazırlıq işləri görülür.¹⁵

Pul siyasəti daha aktiv olaraq makroiqtisadi tarazlığın və dayanıqlığın təmin olunmasına və eyni zamanda, bank sistemində maliyyə sabitliyinin qorunmasına istiqamətlənməlidir. Qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün məzənnə siyasəti xarici amillərdən asılı olaraq çevik tənzimlənməlidir.

Ölkədə qiymətli kağızlar bazarının inkişaf etdirilməsi məqsədilə bu sahədə institusional inkişaf, maliyyə vasitəçiliyi və kollektiv investisiya sxemlərinin fəaliyyətinin təşkili və təşviqi, tələb və təklifin dəstəklənməsi, maliyyə şəffaflığı

¹⁵ Abdullayev A. A., Xanlarov İ. F., "Azərbaycan Dövlətinin investisiya strategiyası" // AMEA, xəbərlər, iqtisadiyyat, humanitar və ictimai seriyası, Bakı, Elm, 2003

prinsiplərinin və korporativ idarəetmənin tətbiqinin genişləndirilməsi, normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və eləcə də, məlumatlılığın və peşəkar hazırlığın yüksəldilməsi üzrə tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Azərbaycanın uzunmüddətli dövrdə dayanıqlı və tarazlı inkişafının təmin olunmasında iqtisadiyyata investisiyaların cəlb edilməsi xüsusi rol oynayacaq. Bu məqsədlə bütün investorlar üçün daha əlverişli rəqabət mühitinin yaradılması, xarici investisiyalar üçün cəlbedici ölkə imicinin formalaşdırılması, investisiya fəaliyyətinin hüquqi-normativ bazasının daha da təkmilləşdirilməsi, xüsusi mülkiyyətin qorunması və korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Qeyri-neft məhsullarının ixracının genişləndirilməsi və ixrac prosedurlarının daha da sadələşdirilməsi məqsədilə orta müddətli dövrdə xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması və ölkənin ixrac potensialından maksimum səviyyədə istifadənin təmin edilməsi, ixracın strukturunun diversifikasiyasına nail olunması və qeyri-neft məhsulları ixracını inkişaf etdirərək ixracın əsas tərkib hissəsinə çevrilməsi əsas vəzifələrdəndir. Burada əsas diqqət regionlar da daxil olmaqla innovasiya-investisiya aktivliyinin yüksəldilməsinə yönəldilməlidir. Transformasiyanın yeni komponentlərinin nəzəri və təcrübi olaraq önəmli aspektləri üçbucaqda yer alır: iri həcmli kapital – regionlar – dövlət. Bunun üçün dövlət-özəl tərəfdaşlıq mexanizminin formalaşdırılması vacibdir. Sonuncu, daxili və xarici bazarlarda prioritet imkanların əldə edilməsi üçün məqbul “oyun qaydaları”nı yaratmaqla dövlətin nə dərəcədə vacib strateji layihələrin seçimini təmin edə bilməsindən birbaşa asılı olacaq.¹⁶

Azərbaycan Respublikası bərabərhüquqlu tərəfdaş kimi beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı davam etdirməyə və cəlb edilən maliyyə, texniki yardım layihələrinə əsasən icrası davam edən layihələrin, o cümlədən yeni layihələrin icrasına istiqamətlənməlidir. Ölkədə sahibkarlığın inkişafı məqsədilə biznes mühitinin daim yaxşılaşdırılması, bu sahədə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, yerli və xarici investisiyaların, müasir texnologiyaların, idarəetmə təcrübəsinin cəlb edilməsi və bu yolla yüksək keyfiyyətli, rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsal edilməsi

¹⁶ Qafarov Ş. C., “Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma”, Bakı, BDU nəşriyyatı, 2005

istiqamətində tədbirlər davam etdirilməlidir.

Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi yürüdülmən siyasətin əsas prioriteti olaraq, dünya bazarında rəqabətqabiliyyətli olan altsahələrinin inkişafı, həmçinin müqayisəli üstünlüklərə malik olan qeyri-neft məhsullarının istehsalının stimullaşdırılması istiqamətində dövlət dəstəyi gücləndirilməli və eləcə də yeni müəssisələrin yaradılması, mövcud müəssisələrin əsaslı yenidənqurulması, xüsusən yerli təbii resurslara və kənd təsərrüfatı məhsullarına əsaslanan emal müəssisələrinin yaradılması sürətləndirilməlidir. Məhsulların rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü olmasının təmin edilməsi məqsədilə zəruri tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Bütün regionlarda mövcud potensialdan daha səmərəli istifadə etməklə qeyri-neft sektorunun inkişafı, kommunal xidmət və digər infrastruktur obyektlərinin, yeni istehsal və emal müəssisələrinin yaradılması, mövcud müəssisələrdə istehsal fəaliyyətinin genişləndirilməsi, rabitə və informasiya texnologiyalarının tətbiqinin sürətləndirilməsi, sosial infrastrukturun yaxşılaşdırılması, o cümlədən müasir standartlara uyğun təhsil, elm, səhiyyə, mədəniyyət və idman obyektlərinin inşası, yenidənqurulması, əlillər və şəhid ailələri üçün yaşayış binalarının tikintisi üzrə kompleks tədbirlər nəzərdə tutulmalıdır.

Əvvəlki illərdə olduğu kimi, aqrar sektora dövlət dəstəyi növbəti illərdə də davam etdirilməlidir. Hazırda ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün başlıca məqsəd bitkiçilikdə taxılçılığın, meyvəçiliyin, üzümçülüyn,tərəvəzçiliyin, tütünçülüyn, toxumçuluq və tingçiliyin, hevdandarlıqda damazlıq-seleksiya işinin, yemçiliyin, aqrar emal sənayesinin və aqromarketinqin, aqroservis xidmətlərinin və kənd yerlərinin inkişaf etdirilməsindən ibarətdir.

Sənaye siyasətinin əsas məqsədlərini ölkədə sənayenin modernləşdirilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsi, qeyri-neft sənayesinin gücləndirilməsi və ixrac potensialının artırılması, enerjidən səmərəli istifadə edən, yüksək əlavə dəyər yaradan rəqabətqabiliyyətli sənaye istehsalının genişləndirilməsi, elmtutumlu və innovativ istehsalın genişləndirilməsi və yeni istehsal sahələri üçün ixtisaslı kadrların hazırlanması iqtisadi artım bazasının yaradılması, inkişafı və keyfiyyətə yeniləşdirilməsi, istehsalın və ixracın diversifikasiyasının sürətləndirilməsi

istiqamətlərində sistemli və ardıcıl tədbirlərin həyata keçirilməsi, rəqabət qabiliyyətli və ixrac yönümlü innovativ əsaslı texnologiya və malların istehsalı təşkil edilməlidir.

Azərbaycanın inkişafının hazırkı mərhələsində qarşıya qoyulmuş əsas hədəflər çoxşaxəli, innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılması, əhalinin rifahının davamlı olaraq yaxşılaşdırılması, elmin, mədəniyyətin inkişafında, ictimai həyatın bütün istiqamətlərində yeni nailiyyətlərin əldə olunmasıdır. Dövlət başçısının 29 dekabr 2012-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş, Heydər Əliyev ideyalarından güc alan "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası qarşıya qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsində mühüm rol oynayacaqdır. Konsepsiyada nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrası sayəsində 2020-ci ilədək ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı hesabına ÜDM-in həcmnin iki dəfə artırılması nəzərdə tutulub. Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın qurulması sahəsində innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün müvafiq qanunvericilik bazasının və zəruri mexanizmlərin yaradılması davam etdiriləcəkdir. Bunun üçün həlledici şərtlərdən biri kimi çıxış edən insan kapitalının davamlı olaraq inkişaf etdirilməsi əsas istiqamətlərdən biri olaraq qalacaqdır. Həmin dövrdə Azərbaycanın Dünya Bankının adambaşına düşən Ümumi Milli Gəlir təsnifatına görə "yuxarı orta gəlirli ölkələr" arasında və BMT İnkişaf Proqramının İnsan İnkişafı ilə bağlı təsnifatına görə "yüksək insan inkişafı" ölkələri qrupunda üst sıralara yüksəlməsi hədəflənir. Konsepsiyada nəzərdə tutulmuş vəzifələrə nail olunması ölkəmizin qüdrətinin daha da artmasını, beynəlxalq müstəvidə mövqeyinin möhkəmlənməsini və əhalinin rifahının daha da yaxşılaşmasını təmin edəcəkdir.¹⁷

¹⁷ Heydər Əliyev strategiyası Azərbaycanın hərtərəfli inkişafının təməlidir. Şahin MUSTAFAYEV, Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyat və sənaye naziri. http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=3286:az%C9%99rbycan-q%C9%99zeti-09-05-2015&catid=56:speeches-and-interviews&lang=az

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

İqtisadi müstəqilliyi vermirlər bunun üçün müstəqilliyi təmin edən milli iqtisadiyyat formalaşdırılmalıdır. Bu elə bir iqtisadiyyat olmalıdır ki: 1) o, öz ehtiyatları ilə cəmiyyətin mövcud tələbatlarını ödəməyə qadir olsun; 2) özünün yetkin milli bazarı və bu bazarın tələblərinə cavab verən iqtisadi strukturu qərarlaşsın; 3) öz dayaqları üzərində inkişaf edə bilsin və özünü təkrar istehsal etmək qabiliyyətinə malik olsun; 4) müstəqil, möhkəm valyutası, maliyyə kredit, bank sistemi fəaliyyət göstərsin; 5) formalaşmış istehsal, sosial və bazar infrastrukturları olsun; 6) səhmanlı, çevik təsərrüfat mexanizmi və idarəetmə sisteminə malik olsun; 7) sosial istiqamətli olmaqla dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin reallaşdırılmasına maddi təminat (imkan) versin.

Hər bir ictimai-iqtisadi sistem özünəməxsus təsərrüfatçılıq mexanizmi ilə səciyələnilir. Sistemin effektivliyi, inkişaf potensialı, sosial nəticələri və siyasi perspektivləri əhəmiyyətli dərəcədə məhz bu mexanzimin xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşir. İlk olaraq, keçmiş SSRİ-də formalaşmış sosializm quruluşunun iflasa uğramasının başlıca səbəblərindən biri də bu oldu ki, onun təsərrüfat mexanizmi, əsas etibarilə, obyektiv iqtisadi qanunauyğunluqlara deyil, subyektiv amillərə əsaslanırdı, iqtisadi proseslərə inzibati müdaxilə isə iqtisadi inkişafa nəinki təkan vermirdi, hətta ona maneəyə çevrilmişdi. Öz dövlət müstəqilliyini siyasi cəhətdən bərpa etdikdən sonra Azərbaycan Respublikası da müasir dünyada alternativ olmayan iqtisadi inkişaf yolunu – sosial baxımdan tənzimlənən bazar iqtisadiyyatı quruculuğu yolunu seçdi. Öz-özlüyündə bu seçim də siyasi xarakter daşıyırdı və onun real iqtisadi məzmun kəsb etməsindən ötrü iqtisadiyyatda elə köklü islahatlar aparmaq tələb olunurdu ki, əvvələn, nisbətən qısa bir müddətdə SSRİ-dən miras qalmış, böhranı aradan qaldırmaq mümkün olsun; ikincisi, qabaqlar “SSRİ vahid xalq təsərrüfatı kompleksinin” tərkib hissəsi olan iqtisadiyyat ayrıca bir suveren dövlətin iqtisadi sisteminə (milli iqtisadiyyata) çevrilsin; nəhayət, üçüncüsü, inzibati-amirlik üsul-idarəsi bazar idarəetmə prinsipləri ilə əvəzlənsin və bu zaman

bazar elementləri elə hədlər çərçivəsində və elə tədricən tətbiq olunsun ki, onsuz da mürəkkəb olan sosial vəziyyət daha da ağırlaşmasın. Azərbaycanda sistemin transformasiyası gedişində həyata keçirilən islahatlar və inkişaf modelini iki başlıca istiqamət baxımından qiymətləndirmək lazımdır. Birincisi, bu mərhələdə, respublikamızda iqtisadi inkişafın ideologiyası, ikincisi isə, yeni iqtisadi sistemə keçidin konsepsiyası və metodologiyası köklü surətdə dəyişir. Ən mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, bu iki proses bir-birilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda formalaşsa da, son nəticədə hər iki istiqamətin xarakterinə Azərbaycanın dünyada baş verən qloballaşma prosesinə qovuşması dərəcəsi güclü təsir göstərir. Bu baxımdan respublikamızda həyata keçirilən iqtisadi islahatların xarakterinə tarixi səpgidə müxtəlif iqtisadi cərəyanlar, məktəblər baxımından yanaşmaqla müəyyən ümumiləşdirmələr, nəticələr edilməsi, perspektivdə bu proseslərin təkmilləşdirilməsinin mühüm şərtidir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası və yeni sosial-iqtisadi sistemin qurulmasının başlanğıc şəraiti son dərəcə əlverişsiz olmaqla, iqtisadi böhranın sürətlə dərinləşməsi ərəfəsinə düşmüşdür. Bu şəraitdə həyata keçirilən iqtisadi transformasiya müəyyən qeyri-iqtisadi faktorların ciddi təsirinə məruz qalmalı olmuşdur. Bunların ən vacibləri xarici təcavüzlə dəstəklənən separatizmin güclənməsi və daxili sosial və hərbi-siyasi çaxnaşmalar olmuşdur. İslahatların ilk mərhələsinə bütövlükdə qiymət verərkən, onu bir neçə dövrə ayırmaq məqsəduyğundur. 1991-1994-cü illərdəki siyasi müstəqillik əldə olunduqdan sonrakı bütün problemlərlə təkbətək qalmaqla, ölkədə daxili sosial-siyasi çaxnaşmaların güclənməsi, hərbi təcavüzün genişlənməsi, bazar münasibətlərinə sürətli keçid pərdəsi altında iqtisadiyyatın deqredasiyası, iqtisadi proseslərin idarəolunma səviyyəsindən çıxması və böhranın ifrat dərəcəsinə çatması dövrü; 1995 – 2000-ci illərdə iqtisadi transformasiyanın sistemliliyinin bərpası, iqtisadi tənəzzülün dərinləşməsinin dayandırılması, islahatlarda məqsəd və vəzifələrin ardıcılığının möhkəmlənməsi, iqtisadiyyatın açıqlığının güclənməsi dövrü. 2003-cü ildən indiki dövrdə ölkədə həyata keçirilən uğurlu sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının nəticəsi olaraq Azərbaycanda yaradılmış sosial-iqtisadi potensial davamlı iqtisadi inkişafı və makroiqtisadi sabitliyi təmin etmişdir. Bu strategiyanın həyata keçirilməsi nəticəsində

iqtisadiyyatın diversifikasiyası, qeyri-neft sahələrinin, regionların inkişafı sürətlənmiş, strateji valyuta ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi təmin olunmuşdur. Ölkə başçısının müəyyən etdiyi siyasətin həyata keçirilməsi gələcək illər üçün dayanıqlı inkişafın möhkəm təməlinin yaradılmasına, Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyasının sürətləndirilməsinə, əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına imkan vermişdir.

Hal-hazırda Azərbaycan özlüyündə yeni iqtisadi islahatlar mərhələsinə daxil olmuş, sosialyönümlü tədbirləri və bazar islahatlarını həyata keçirməkdə davam edir. Bu mərhələ özlüyündə məhsuldar qüvvələrin transformasiyasını, iqtisadiyyatın strukturunda keyfiyyət dəyişikliyinə, istehsalın texnoloji yeniləşməsinə və aparıcı iqtisadi artım amilləri arasında qarşılıqlı rasionallığı (təbii-resurs, elmi-texniki və insan amilini) birləşdirir.

Sosial-iqtisadi inkişafın müasir mərhələsində sənayenin strukturunda aparılan keyfiyyət dəyişiklikləri iqtisadi strategiyanın mühüm tərkib hissəsidir. Hələlik intensiv təkrar istehsal tipinin üstünlük təşkil etdiyi bir şəraitdə istehsalın səmərəliliyi və strukturunun təkmilləşdirilməsi probleminin əhəmiyyəti artır. Belə ki, hər bir sahənin özünəməxsus strukturu, fundamental iqtisadi, texniki xarakteristikaları var və bunlar rəqabətqabiliyyətliliyin artım mənbələri hesab olunurlar.

Azərbaycanda hasilat sənayesini qiymətləndirsək yüksək rəqabətqabiliyyətliliyin və aşağı innovasiyalığın şahidi olarıq. Bu sahənin məhsullarını innovasiyalı məhsullara aid edilə bilməməsinə baxmayaraq sahədə bu tipli məhsullara o cümlədən, yeni texnologiyalara və innovasiya avadanlıqlarına tələbat böyükdür. Ölkəmiz xammalyönümlü iqtisadiyyatdan innovasiyayönümlü iqtisadiyyata keçidi prioritet istiqamət kimi elan etmişdir. Lakin, bizdə hələ də aydın innovasiya strategiyası, mexanizmləri mövcud deyil və yeniliklərə vəsait ayırmaları çox aşağıdır. Bununla belə son nəticədə məhz innovasiya və investisiyaların səviyyəsi istehsal qüvvələrinin inkişaf səviyyəsini müəyyən edirlər ki, bu da öz növbəsində texnoloji proseslərdə ETT-nin nailiyyətlərini əks etdirir. Emal sənayesində məhsul daha az rəqabətqabiliyyətli, lakin innovasiyalara istiqamətlənib. Buna baxmayaraq burada innovasiyaların istiqamətlənməsində ardıcılıq müşayət olunur. İqtisadi artım

şəraitində aydın oldu ki, investisiyaların idarəedilməsi sənayedə restrukturizasiyanın dinamik prosesləri ilə uyğunlaşdırılmayıb, vəsaitlərin bölüşdürülməsində isə qeyri-bərabər meyllər mövcuddur, ardıcılıq və məqsədyönlülük yoxdur. Biz hələ emal sənayesinin inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına nail ola bilməmişik. Bu sahədə investisiyalara sərf olunan vəsaitlərin səmərəliliyi çox aşağıdır. Texnoloji innovasiyaların böyük hissəsi avadanlığın əvəzlənməsinə və heyətin təmin olunmasına yönəldilir. Perspektivdə sənaye istehsalının inkişafında istehsalın innovasiya yeniləşməsi əsasında iqtisadi artımın müasir tələblərinə, onun səmərəliliyinin və rəqabətqabiliyyətliliyinin artmasına cavab verən sahə strukturunun formalaşması ön plana çıxır. Bundan irəli gələrək texnologiyaların bazarda inkişaf perspektivləri, innovasiya məhsullarının, yeni nəsil texnika və texnologiyaların yaranması haqqda təsəvvürləri reallaşdırmaq vacibdir. Bunun nəticələri dövlət tərəfindən - sənaye və elmi-texniki siyasətin formalaşması üçün biznes tərəfindən isə - strateji inkişaf və uzunmüddətli investisiya layihələrinin əsaslandırılması üçün tələb edilir.

Deyilənləri nəzərə alaraq aşağıdakı vacib məsələlərin həyata keçirilməsi əsasında sosial-iqtisadi siyasətin amili kimi modernizasiyanı təklif edirik:

- məhz innovasiyalar dünya iqtisadiyyatını birləşdirir. Əmək məhsuldarlığının sürətli artımı o zaman mümkündür ki, təbii-resurs potensialı insan potensialı ilə birləşsin və onun yeni formalarından istifadə olunsun. İnkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi artımın 70 faizi, insan potensialının 30 faizi isə kapital və təbii resursların inkişaf ilə bağlıdır. İqtisadiyyatda prioritetlər daha çox fundamental elmi tədqiqatların və tətbiqi araşdırmaların nəticələrinin sənaye müəssisələrinin məhsuluna maksimal tez çevrilməsini təmin edən mexanizmlərin yaradılmasına istiqamətlənməlidir, əks halda xammal biznesi elmin inkişafında az maraqlı olacaqdır;

- Azərbaycan iqtisadiyyatı inkişaf dövrünə keçmişdir və bununla əlaqədar uzunmüddətli milli maraqlardan irəli gələrək iqtisadiyyatın xammal və innovasiya sahələrində üstünlüklərinin koordinasiyası aparılmalıdır. Prioritet kimi potensial rəqabət üstünlükləri mövcud olan inkişaf istiqamətləri hesab edilməlidir. Mövcud üstünlüklərdən daha çox fayda götürə bilmədiyimizə görə sənaye istehsalının bərpası

və real iqtisadi artımın əsasının yaradılması üçün perspektiv sahələrdə öz müəyyən yerimizi qabaqcadan tapıb konkret məqsədlər çərçivəsində strukturu təhlil etmək lazımdır. Bunun üçün bütövlükdə iqtisadiyyatın və sənayenin dayanıqlı inkişaf strategiyası çox vacibdir;

- Azərbaycanda sənayenin strukturu aşağı əməkhaqqı, iş qüvvəsinin böyük artımı təsiri altında yaranmışdır ki, bu da iqtisadi inkişafın yeni daxili və xarici şərtləri ilə uyğun deyil. Hər bir sektorun daxilində struktur dəyişiklikləri aparılmalıdır belə ki, ölkə iqtisadiyyatının kəskin dəyişmiş, ümumi, daxili və xarici şəraitin adaptasiyası məqsədəuyğun hesab edilir.

Fikrimizcə, yuxarıda sadalanan hədəflərə nail olunması Azərbaycanda əsaslı iqtisadi transformasiya dövrünün başa çatması ilə nəticələnməkdir. Başqa sözlə, ölkənin iqtisadi siyasətində mühüm istiqamətləndirici, əslində isə həm də məhdudlaşdırıcı rol oynayan transformasiya faktorunun əhəmiyyəti azalacaqdır. Hesab edirik ki, yanacaq-energetika kompleksi məhsul və xidmətlərin əsas sifarişçisi rolunu öz üzərinə götürə bilər ki, bu gün bu sahə bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamlayan yanacaq-energetika kompleksi, neft maşınqayırması və metallurgiyanın birləşməsi kimi çıxış edir. Bu, maşınqayırmanın bərpasına və metallurgiyanın rəşional inkişafına istehsal gücündən maksimal istifadə edilməsinə, bahalı xarici avadanlıq və texnologiyaların alınmasının azalmasına səbəb olar. Kimya və neft-kimya sahələri özəl kapital üçün investisiya layihələrinin satışından gəlir əldə etmək məqsədi ilə cəlbədicə sahələrdən biridir. Kimya və neft-kimya sahələrinin məhsulları neft-qaz hasilatları üçün maraqlı ola bilər belə ki, onlar yalnız enerji daşıyıcıların ixracı və ya ilkin emalı ilə məhdudlaşmamalıdır. Hesab edirik ki, yaxın illərdə iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas məqsədi aparılan iqtisadi islahatları dərinləşdirmək yolu ilə, müasir bazar münasibətləri və dünya təsərrüfat sisteminin inkişaf meyilləri əsasında ölkənin iqtisadi sisteminin aşağıdakı xarakteristikalara malik yeni inkişaf səviyyəsinə keçməsinin təmin olunması kimi qəbul oluna bilər.

- dinamik inkişaf edən və bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşdırılmasının əsasən başa çatdırılması;

- sənayenin aparıcı sahələrinin, o cümlədən yerli xammalla işləyən və dünya

bazarında likvidli tələbə malik məhsullar istehsal edən qeyri-neft baza sahələrinin müasir texnoloji əsasda dinamik inkişafının təmin olunması;

- ölkədə azad rəqabət və mülkiyyət çoxnövlüyünün sərbəst fəaliyyətini təmin edən və sahibkarlığı stimullaşdıran çevik təsərrüfat mexanizminin formalaşdırılmasının başa çatdırılması;

- ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyasının dərinləşdirilməsi və genişləndirilməsi;

- müasir və çevik iqtisadi idarəetmə sistemi və tənzimləmə vasitələri ilə dövlətin iqtisadi inkişafda istiqamətləndirici rolunun yüksəldilməsi;

- ölkənin ayrı-ayrı bölgələrinin dinamik inkişafını təmin edəcək məqsədyönlü regional siyasətin həyata keçirilməsi;

- əhalinin etibarlı sosial müdafiə və sosial təminat sisteminin müasir tələblərə uyğun təkmilləşdirilməsi və iqtisadi yüksəlişin hesabına əhalinin həyat səviyyəsinin daha yüksək pilləyə qaldırılmasının təmin olunması.

Yuxarıda qeyd olunan nəticələrə nail olmaq üçün yaxın beş il ərzində ölkənin iqtisadi siyasəti məqsədli proqramlar vasitəsi ilə aşağıdakı konkret vəzifələrin həllinə yönəldilməlidir.

- İqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi yolu ilə əsas fəaliyyət sahələrinin ÜDM-in formalaşmasında mütənasibliyini təmin olunması;

- Büdcəsinin formalaşmasında birbaşa və dolaylı vergilərin paritetli nisbətlərinin təmin olunması vasitəsi ilə vergi yükünün optimal bölüşdürülməsi;

- Əhalinin pul gəlirlərinin xərcləri üstələməsi meylinin gücləndirilməsi üçün dövlət bölməsində çalışanların orta aylıq əmək haqqının minimum istehlak büdcəsi səviyyəsini ötməsinin təmin olunması;

- Təsərrüfat mexanizminin şəffaflığını artırmaqla qarşılıqlı öhdəliklərin yerinə yetirilməsi və ödəmə intizamının qeyri-şərtsiz qorunmasının təmin olunması;

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATLAR

- 1) A.A.Nadirov."Bazar iqtisadi münasibətləri sistemində Azərbaycanın regionlarının iqtisadi inkişaf məsələləri". AMEA-nin xəbərləri.İqtisadiyyat seriyası-1998.
- 2) Əliyev Ə., Manafov Q. Bazar infrastrukturunu. Dərslik T.Vəliyevin ümumi redaktəsi ilə. Bakı, 1995, 475 s.;
- 3) Q.N. Manafov "Sahibkarlığın nəzəri və praktiki məsələləri" Bakı -1997.
- 4) Rəhmanov F.P. «Sosial infrastrukturun tənzimlənməsi problemləri» Bakı 2004
- 5) Əhmədov M., Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı, 2003, s. 520;
- 6) Əliyev A., Şəkərəliyev A. Bazar iqtisadiyyatına keçid: Dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı, Az.DİU, 2002, s.420;
- 7) Əlirzayev Ə. İqtisadi və sosial idarəetmə: bazar iqtisadiyyatının metodoloji prinsipləri, qanunauyğunluqları. Bakı, Diplomat. 1997, s.208;
- 8) Əlirzayev Ə.Q. Azərbaycan iqtisadi inkişafının konsepsiyası və proqramı. Bakı, Odlar Yurdu, 1999.
- 9) Əlirzayev Ə.Q. «İslahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri» «Adiloğlu» nəşriyyatı Bakı 2005
- 10) Allahverdiyev H., Qafarov K., Əhmədov Ə. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı, «Nasir» nəşriyyatı, 2002, 447 s.;
- 11) A.B. Abbasov "Sahibkarlıq fəaliyyəti: növləri, təşəkkülü və inkişaf problemləri" Bakı -1998
- 12) A.Musayev, Y.Kəlbəliyev – Azərbaycan Respublikasında Vergi Xidməti: islahatlar və nəticələr.(Bakı 2002)
- 13) Ə.Ş.İmanov."Regionların inkişafının proqnozlaşdırılması. Bakı-2006.
- 14) Babayev Ə. İqtisadi nəzəriyyə, dərslik, Bakı, Çarşıoğlu, 1999, s. 205, T. Vəliyevin, Ə. Babayevin, M. Meybullayevin ümumi redaktorluğu ilə;
- 15) Bayramov Ə. Regional iqtisadi inteqrasiya: İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika curnalı. Bakı, Azərənşr, 1997, s. 31;
- 16) Ələsgərov A. Bazar iqtisadiyyatına keçidin müasir vəziyyəti və inkişaf problemləri. Müasir mərhələdə Azərbaycanda yeni iqtisadi sistemə keçidin qanunauyğunluqları və problemləri (kollektiv monoqrafiya), Bakı, Elm, 1998, s.497. ;
- 17) Əliyev A., Quliyev A. «Sosial sferanın iqtisadiyyatı və metodologiyasının əsasları» Bakı 2005
- 18) Əlirzayev Ə.Q. «Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi» Bakı 2010
- 19) Əliyev A., Şəkərəliyev A. Bazar iqtisadiyyatına keçid: Dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı, Az.DİU, 2002, s.420;
- 20) Həsənov R. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının bazar modelinin konseptual əsasları. Bakı, 1998, s. 102;
- 21) Həsənov R. İslahatların yeni mərhələsində iqtisadi inkişafın əsas istiqamətləri. İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika curnalı, 1999, № 3, s. 11;

- 22) Mahmudov M.M., Mahmudova İ.M., "Region iqtisadiyyatının tənzimlənməsi", Bakı – 2001;
- 23) Sadıqov K. F. Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin konseptual əsasları. Bakı 1999;
- 24) İqtisadi nəzəriyyə. Dərslik. T. Vəliyev, Ə. Babayev, M. Meybullayevin ümumi redaktorluğu ilə. Bakı, Çarşıoğlu, 1999, s. 144, 205-380;
- 25) İ.H. İbrahimov, E.R. İbrahimov "Sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi, hüquqi mexanizmi"
- 26) M.T.Əliyev."Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşması və inkişaf problemləri".Bakı – 2002
- 27) F.Məmmədov, A.Musayev, M.Sadıqov, Z.Rzayev, Y.Kəlbəyev – Vergilər və Vergitutuma.(Bakı 2006)
- 28) İmanov Q. Həsənli Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının modelləri. Bakı, «Elm», 2001. s. 247;
- 29) Qafarov Ş. İctimai əmək bölgüsü və onun müasir sosial-iqtisadi problemləri. Bakı, BU nəşr., 1999, s. 388;
- 30) Meybullayev M. İqtisadi inkişafın qeyri-bərabərliyi, səbəbləri və sosial-iqtisadi məsələləri. İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika curnalı, 2002, № 1- 2;
- 31) Muradov Ş., İbadov S. İqtisadi qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyat: nəzəri təhlil. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Humanitar və ictimai elmlər seriyası (iqtisadiyyat), 2003, № 1, S. 29.
- 32) Cəbiyev R.M. Azərbaycanda bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı. Bakı: 2000, 234 s.;
- 33) Əliyev A.Ə., Şəkərəliyev A.Ş. Bazar iqtisadiyyatına keçid: dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı: ADIU nəşriyyatı, 2002, 440 s.;
- 34) Mirzəyev M.R. İqtisadi artım amilləri və orılardan səmərəli istifadə İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika jurnalı, 2002, №12, s. 150-152;
- 35) Nadirov A.A. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri. Bakı: Elm, 2001, 534 s.;
- 36) Səmədzadə Z.Ə. Ümumbəşəri problemlər və Azərbaycan, Azərbaycan XXI əsrin astanasında elmi-praktik konfransın materialları. Bakı 1998, s.14
- 37) S.A.Səmədzadə. Əmək bölgüsü və onun iqtisadi səmərəliliyi. Bakı, 1985.
- 38) Qurbanova Ş.A. Keçid dövründə makroiqtisadi strukturun tənzimlənməsi məsələsinə dair. İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika. 1996, 1-2, səh. 98-102.
- 39) Milli iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə dair ümumiləşdirilmiş təklif və tövsiyələr (makroiqtisadi səviyyədə), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutu, Bakı – 2010;
- 40) Гаджиев Ш. Г. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития. Киев - 2000.;
- 41) Кулиев Т.А. Регулируемая рыночная экономика. Баку: 1999;
- 42) Кушлин В. И., Н. А. Волгин. Государственное регулирование рыночной экономики. Москва – 2001;

- 43) Ахмедов И.А. Государственное регулирование экономики в переходный период. Баку: Заман, 1999, 202 с;
- 44) Афонцев С.М. Экономическая политика и модели экономического развития. Журнал Мировая экономика и международные отношения, 2002;
- 45) Булатов А.С. Экономика М. Юристь, 2002;
- 46) Бункина М.К., Семинов В.А. Макроэкономика. М. Дело, 2000, 364 с.;
- 47) Бартенев С.А. История экономических учений. М. Юрист, 2001, 438 с;
- 48) Бейе Г.У. Введение в общую экономику и организация производства, Красноярск, Фарма, 2003, 286 с.;
- 49) Баканов М.И., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. М. Финансы и статистика, 2002, 526 с;
- 50) Борисов Е.Ф. Экономическая теория. М. Издательство БЕК, 1999, с. 428;
- 51) Глазьев С.Ю. «Теория долгосрочного технико-экономического развития», М. «ВлаДар», 2001, с. 219;
- 52) Грязновой А.Г., Николаев И.П., Кадыкова В.Ш. Экономика. М. Дело, 2001 348 с.;
- 53) Дж. Сакс, Ф. Ларрен «Макроэкономика: глобальный подход» М., Дело 1999, с. 369-370;
- 54) Илларионов А.В. Реальный валютный курс и экономический рост-журнал «Вопросы экономики», 2002, 33, с. 113
- 55) Brian G. Dahlin, The impact of education on economic growth (theory, Findings and Policy implications), Duke University
- 56) David Dollar, Aart Kray, Growth is good for the poor, Development Research Group, The World Bank, March 2002
- 57) Dunn M., The Economic of Modern Manufacturing: Technology, Strategy and Organization // American Economic Review 1990, №80.;
- 58) <http://www.economy.gov.az> – AR İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin web saytı;
- 59) <http://www.nba.az> – AR Milli Bankının rəsmi web ünvanı;
- 60) <http://www.meclis.gov.az> – AR Milli Məclisin rısmi web ünvanı ;
- 61) <http://www.president.gov.az> – AR Prezident Aparatının rəsmi web ünvanı;
- 62) <http://www.azstat.org> – Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin web ünvanı;
- 63) <http://www.maliyye.gov.az> – AR Maliyyə Nazirliyinin rəsmi web ünvanı;
- 64) <http://www.sahibkar.biz> – Sahibkarlara yardım saytı;
- 65) <http://www.oilfund.az> – Dövlət Neft Fondu;
- 66) <http://www.az-customs.net> – Dövlət Gömrük Komitəsi;
- 67) <http://www.taxes.gov.az> – Vergilər Nazirliyi;